

Schurende waarden

Een verkennend onderzoek naar betekenis en praktijk van religie in het onderwijs en op de werkvloer

Inhoud

1	Inleiding	7
1.1	Opening	7
1.2	Doel van deze verkennende studie	7
1.3	Aanpak	8
1.4	Veronderstelde kernwaarden	8
1.5	Aandacht in de media voor schurende waarden	10
2	Theoretische posities	13
2.1	Inleiding	13
2.2	Vijf posities ten aanzien van de schurende waarden en normen	13
3	Schurende waarden, normen en gedragingen in het onderwijs	15
3.1	Diversiteit en religie in de school	15
3.2	Schurende waarden en normen in de praktijk	15
3.3	Handelwijzen	19
3.4	Behoeftte van de scholen	20
3.5	Conclusie onderwijs	20
4	Schurende waarden, normen en gedragingen op de werkvloer	21
4.1	Diversiteit in bedrijf	21
4.2	Religie op de werkvloer	21
4.3	Definitie schurende waarden en normen	22
4.4	Schurende waarden en normen: in praktijk en theorie	23
4.5	Handelwijzen	23
4.6	Advies andere bedrijven	25
4.7	Conclusie werkvloer	25
	Bijlage 1: Uitwerking van de gesprekken	26
	Interview met Paul Cliteur	27
	Interview met Maurice Adams	31
	Interview met Maurits Berger	34
	Interview met Abdulwahid van Bommel	38
	Interview met Rafik Dahman	43
	Geraadpleegde literatuur	47

Concluderende samenvatting

Dit onderzoek naar schurende waarden heeft natuurlijk zijn beperkingen. We deden een korte literatuurverkenning en spraken met een gering aantal personen. Het is een eerste verkenning van een heikele kwestie. Toch bereikt deze naar onze onbescheiden mening een hoog niveau van inzicht. We hebben de opvattingen van vijf vooraanstaande denkers op het terrein van religie en rechtsstaat naast reële ervaringen van vijftien respondenten in de onderwijs- en werkpraktijk gelegd. Waar schuren waarden, normen en gedragingen vanwege een verschillende religieuze achtergrond en hoe gaat men daar in de praktijk mee om? Het gaat in deze verkennende studie om de positie van de (orthodoxe) islam, en niet om andere geloofsovertuigingen.

In de vijf gesprekken (met Maurice Adams, Maurits Berger, Abdulwahid van Bommel, Paul Cliteur en Rafik Dahman), hebben we gezocht naar de principiële posities die in de verhouding tussen religie en rechtsstaat (kunnen) worden ingenomen. Daarnaast hebben we gekeken naar oplossingen in scholen en op de werkvloer bij mogelijk schurende waarden wanneer het gaat om islamitisch gemotiveerde aanspraken. In deze concluderende samenvatting proberen we een en ander samen te brengen, niet met een eenduidige conclusie, maar wel als poging om goed geïnformeerd bij te dragen aan een maatschappelijk vraagstuk dat zich onvermijdelijk opdringt: welke ruimte biedt de Nederlandse samenleving voor religieuze c.q. islamitische uitingen en hoe krijgt deze ruimte vorm?

DE ACHTERGROND

Het mag duidelijk zijn dat de vraag die we ons hier stellen zich voordoet tegen de achtergrond van een gesecculariseerde en diverse samenleving. Vanaf de jaren zestig trok religie zich vooral in West-Europese landen steeds verder terug uit het openbare leven (Boutellier, 2015). Religieuze beleving werd meer en meer een particuliere aangelegenheid. Orthodoxe christenen verenigden zich in een soort van enclaves (vooral in de zogenoemde bible belt), maar de grotere seculiere maatschappelijke context werd meestal als gegeven geaccepteerd. Parallel aan deze periode van secularisering was er een instroom van migranten met een (andere) religieuze achtergrond, in het bijzonder de islam. De samenleving werd zo etnisch en cultureel divers.

In een dergelijke gesecculariseerde diverse samenleving zijn er minder vanzelfsprekende sociale en morele kaders. Kenmerkend voor de westerse samenleving vanaf de jaren zestig zijn pluraliteit van levensbeschouwingen, relativisering van opvattingen en twijfel over de eigen positie. Deze samenleving wordt beschreven als 'vloeibaar', met weinig vanzelfsprekende structuren en een grote mate van onzekerheid; zie onder andere het werk van Zygmunt Bauman (2000) over de 'liquid society'. Deze is niet gestructureerd via collectieve identiteiten, maar beter te begrijpen in termen van netwerkstructuren, die op alle mogelijke manieren verweven kunnen zijn.

In een netwerkmaatschappij speelt identiteit desalniettemin een grote rol. Manuel Castells (2000) sprak van 'the power of identity', waarbij hij wees op een toenemend belang van primaire identiteiten – nationaliteit, etniciteit, religie – die min of meer onontkoombaar zijn. Ze bieden houvast bij de ontwikkeling van het eigen leven in een complexe, fluïde situatie. Binnen een dergelijke context kunnen meningsverschillen ontstaan over de legitimiteit van cultuur, identiteit en religie, zeker wanneer deze nadrukkelijk worden geuit of geclaimd. Met name de islam speelt momenteel in westerse samenlevingen een prominente rol in het publieke debat, vooral als opvattingen en gedragingen niet stroken met de gangbare. Deze verschillen kunnen escaleren, maar er wordt in de praktijk ook mee om gegaan (*coping strategieën*).

Op basis van een korte literatuurverkenning, gesprekken de voor dit onderzoek bekeken berichtgeving in de media blijkt het in het bijzonder te gaan om: bedekkende kleding voor vrouwen, geen handen schudden van mannen en vrouwen, de vraag om gebedsruimten (in openbare voorzieningen), het rekening houden met ramadan en islamitische feestdagen, specifieke wensen rond gymnastiek, zwem- en muziekonderwijs, het beschikbaar stellen van halal voedsel, het weglaten van alcohol bij bijeenkomsten en de discussie over preciaire (politieke) kwesties. We merken hierbij op dat de opvattingen hierover onder moslims vanzelfsprekend sterk uiteenlopen.

THEORETISCHE POSITIES

We onderzoeken de schurende waarden en normen, en in het bijzonder de uitingen die daaruit voortvloeien in onderwijs- en werksituaties. Dit zijn twee essentiële domeinen van de samenleving. De voortgang van onderwijs en werk is essentieel voor de samenleving en heeft uiteindelijk voorrang boven welke discussie dan ook. Onderwijs en werk staan in het teken van participatie en adaptatie met het oog op continuïteit van de organisatie en de samenleving. In deze 'noodzakelijke praktijken' domineert al gauw een pragmatische houding: 'we moeten door!' Maar hoe ziet deze houding er precies uit?

In die praktijken contrasteren we het onderzoek met een theoretische verkenning van de problematiek. Die verkenning is gebaseerd op vijf interviews met vooraanstaande denkers over dit vraagstuk. Op basis van deze interviews hebben we vijf posities in het debat over religie en rechtsstaat onderscheiden, van principieel seculier tot principieel religieus. Wij willen benadrukken dat alle gesprekspartners pleiten voor dialoog en gesprek. Verschillen in opvattingen hebben vooral te maken met de mate waarin religieuze argumenten een rol kunnen spelen in de vormgeving van de samenleving, en de wijze waarop dat wordt beargumenteerd. De vijf perspectieven vormen een continuüm op de volgende wijze:

1. Principieel seculier
2. Tussen seculier en rechtsstatelijk
3. Beperkt rechtstatelijk
4. Tussen rechtstatelijk en religieus
5. Principieel religieus

Vanuit het principieel seculiere perspectief zijn religieuze waarden, normen en uitingen in het publieke domein taboe – ze kunnen geen rol spelen in de publieke argumentatie. Aan de tegenovergestelde kant vinden we een principieel religieus perspectief. Van daaruit prevaleren de eigen religieuze inzichten boven die van de rechtsstaat en zouden ze dominant moeten zijn in het publieke domein. Daar tussenin ligt een positie die we beperkt rechtsstatelijk hebben genoemd: er is rechtsstatelijk geregelde ruimte voor religie, maar het recht moet zich er zo min mogelijk mee bemoeien. De tweede en vierde positie benadrukken vooral het belang van 'een beetje schipperen'.

THEORIE EN PRAKTIJK

In welke mate vinden we de onderscheiden posities terug in het onderwijs en in werksituaties? Op het eerste gezicht overheerst zoals verwacht de pragmatische oriëntatie. Dat is in ieder geval de wijze waarop er door de meeste betrokkenen over wordt gesproken. Principieel seculiere en principieel religie-

uze perspectieven zijn we niet tegengekomen. Ook de beperkt rechtsstatelijke positie lijkt voor de praktijk minder relevant. De mensen die 'door moeten' willen vooral oplossingen voor de problemen die er zoal rijzen. Deze staan in het teken van 'het schipperen' met argumenten. Deze problemen komen overeen met de problemen die we in de deskresearch hebben gevonden, hoewel we extreme voorbeelden als het afwijzen van gymnastiek- en muziekonderwijs niet zijn tegengekomen.

In de praktijksituaties die wij hebben onderzocht lijkt de dialoog voorop te staan, en is geen sprake van principiële posities. Maar, dit klinkt harmonieuzer, wederkeriger en bewuster dan de rommelige praktijk laat zien: er zijn leerlingen en werknemers die hun behoeften verhullen, er over zwijgen en zich conformeren en er zijn leerkrachten die wegkijken of het niet (willen) weten. Er is zeker geen bewust (dialoog)-beleid: eerder gebrek aan visie op bestuurlijk niveau. Een pragmatische grens tussen wat wel en niet wordt toegestaan lijkt veelal te ontstaan op het moment dat het primaire doel van een activiteit (mogelijk) wordt aangetaast. Maurits Berger (hoogleraar Islam en het Westen aan de Universiteit Leiden) gaf het voorbeeld dat een boerka van een studente het volgen van een werkcollege in de weg staat, omdat hij face-to-face contact noodzakelijk acht. Iets dergelijks geldt voor gezichtsbedekking of het niet schudden van handen in een werksituatie bij klantcontacten in een representatieve functie.

Dat wil zeggen dat in de pragmatische *coping* strategieën de kernfunctie van de desbetreffende praktijk de grenzen bepaalt van wat wordt toegestaan. Daarbij zijn de mensen op de werkvloer meestal bepalend zonder al te veel ruggensteun van de leiding. Hoewel er op deze wijze in de praktijk meestal wel oplossingen worden gevonden, is er soms wel degelijk sprake van conflicterende tegenstellingen. Het inwilligen van religieus gemotiveerde verzoeken kan verzet opleveren van andere ouders of kinderen (bijvoorbeeld bij een vrije dag voor het Suikerfeest). Er worden soms ook belemmeringen ervaren bij het gebruikmaken van geboden mogelijkheden. Een respondent bij een gemeente vertelt over een islamitische collega die bewust een omweg naar de geboden gebedsruimte maakt om te ontkomen aan intimiderende blikken van collega's.

Een belangrijk punt van wrijving vloeit voort uit het idee dat in Nederland inconsequent wordt omgegaan met normen en waarden, zoals het verschil in beoordeling van cartoons over profeet Mohammed en die over Anne Frank. Dat onderscheid wordt door veel moslims niet begrepen of niet aanvaard. Een vergelijkbaar voorbeeld is volgens een respondent het houden van een minuut stilte na de aanslag in Parijs (in verband met de aanslag op *Charlie Hebdo*). Leerlingen met een islamiti-

sche achtergrond ervoeren dit als inconsequent in vergelijking met de geringe aandacht voor moslimslachtoffers in het Midden-Oosten.

COPING STRATEGIEËN IN ONDERWIJS- EN WERKSITUATIES

Onderwijs- en werksituaties verschillen vanzelfsprekend vanwege de doelstellingen en verantwoordelijkheden. In beide situaties zien we schurende waarden in de praktijk, maar we zijn geen escalatie van problemen tegengekomen. Dat kan onder andere te maken hebben met de beperkte selectie van scholen en bedrijven, maar ook met vermijdingsgedrag, zoals wegstijven of vooral uit zijn op het bewaren van de lieve vrede. Over het algemeen overheerst vanuit een zekere handelingsverlegenheid – er is geen duidelijke maatstaf – een houding van pragmatisme. Toch gaat onder deze welwillende houding wel een en ander schuil.

Bij de scholen zien we variatie in houding, van duidelijke keuzes voor een bepaalde identiteit van de school tot het overlaten van vraagstukken rondom schurende waarden aan de leerkrachten in de klas. Deze variatie leidt tot verschillen in aanpak. Hierbij valt op dat leerkrachten wel behoefte hebben aan ondersteuning en het meer gestructureerd leren van elkaar en van andere scholen. In werksituaties wordt meer afgewacht, en staat de continuïteit van het werk voorop. Het werk moet door, en dat betekent dat er op de werkvloer oplossingen gevonden (moeten) worden. In onze selectie domineert een houding van geven en nemen, maar we komen ook vormen van vermijdingsgedrag bij islamitische werknemers tegen.

Met de nodige voorzichtigheid willen we op basis van onze gesprekken op scholen en in bedrijven vijf strategieën presenteren om met schurende waarden, normen en gedragingen om te gaan. Deze zijn we in meer en minder sterke mate tegengekomen in de praktijk, of hebben we afgeleid van de wijze waarop erover gesproken werd. De eerste vier hebben betrekking op de leiding of de werknemers in school of werksituatie. De laatste strategie gaat over leerlingen en hun ouders en werknemers, waarbij zij aangetekend dat zij er nog andere strategieën op na kunnen houden (we hebben niet met deze groepen gesproken in deze studie).

1. *Een passieve houding waarbij schoolleiding en werkgever afwachten of zich kwesties voordoen en hoopt dat die vervolgens overwaaien. Als ze zich toch voordoen blijft de gevonden oplossing impliciet en er wordt liever niet over gesproken (bijvoorbeeld het niet reageren op opmerkingen van leerlingen over precare onderwerpen in de klas).*

2. *Proactief beleid vanuit de organisatie gericht op respect voor alle leerlingen of medewerkers, waarbij de basishouding is dat er een voor alle betrokkenen bevredigende oplossing moet worden gevonden. Onderdeel kan zijn dat er selectief gekozen wordt voor leerkrachten en werknemers die (qua waarden en normen) passen bij het gevoerde beleid. Daarmee kunnen eventuele bestaande verschillen geleidelijk worden uitgefaseerd.*
3. *Explicitering van de visie (eventueel met regels) – soms wordt gezocht naar een vorm van regulering of zelfs juridisering van (potentieel) schurende kwesties. Men formuleert basisregels waarop kan worden teruggevallen (bijvoorbeeld door de christelijke identiteit van de school te benadrukken). Dergelijke regels (of principes) beogen discussie over verschillen te voorkomen, of zijn er het resultaat van.*
4. *Een praktische houding gericht op oplossingen in de klas of de werkvloer. Men handelt en beslist naar bevind van zaken, waarbij veel wordt overgelaten aan de betrokken leerkracht of werknemer, of aan een leidinggevende op de werkvloer. Mogelijke problemen worden onderkend, maar niet op de spits gedreven; men pakt ze pas aan als ze opkomen. Dit wordt door de betrokkenen overigens niet altijd op prijs gesteld; men verwacht soms meer steun vanuit de organisatie.*
5. *Zelfselectie en vermijdingsgedrag van ouders en werknemers. In deze gevallen vermijden betrokkenen mogelijke problemen door te kiezen voor een andere werksituatie of school, of door confronterende situaties uit de weg te gaan. Dit is geen strategie van de organisatie, maar van betrokkenen tegen de achtergrond van een bepaald profiel daarvan.*

In de praktijk lijkt men weinig behoefte te hebben aan beleid dat zaken tot op detailniveau regelt. Maar, er is vanaf de werkvloer wel vraag naar meer richting vanuit een gezamenlijke visie op school, van het bedrijf of zelfs van de samenleving. Daarbij wordt er toch vooral naar de eigen organisatie gekeken. Binnen deze bredere visie op omgaan met verschillen (in normen en waarden en andere uitingen en behoeften vanuit religie) kunnen de betrokken professionals en werknemers dan zelf per casus maatwerk toepassen.

TOT BESLUIT

De praktijk van het multireligieuze samenleven staat relatief ver af van de principiële discussie die we gevoerd hebben met de denkers over religie en rechtsstaat. De meesten van hen hebben daar ook nadrukkelijk op gewezen. Het recht biedt slechts een beperkt 'instrumentarium' om de praktijk van samenleven vorm

te geven. De vrijheid van godsdienst is niet absoluut, net zo min als de vrijheid van meningsuiting. Maar, problemen in de praktijk hoeven meestal niet op het scherp van de snede te worden uitgevochten. Pragmatische oplossingen betekenen echter nog niet dat het schuren van waarden en de normen en gedragingen die daaruit voortvloeien zijn uitgewist.

Gegeven de condities van de democratische rechtsstaat is veel niet geregeld en worden de oplossingen overgelaten aan de vrije krachten in het veld. Men vindt daar oplossingen (door ons verdeeld in vijf varianten), maar we zagen toch ook veel handelingsverlegenheid daar omheen. Men handelt vooral naar bevind van zaken, met het risico dat uiteindelijk het recht van de sterkste bepalend is voor de uitkomst. Het lijkt wenselijk dat er meer aandacht komt voor de afwegingen die in de praktijk (moeten) worden gemaakt. Sommige respondenten in het onderwijs geven aan dat ze graag zouden leren van collega's van andere scholen.

In het algemeen is naar onze mening de agendering van het vraagstuk op diverse niveaus wenselijk: in de (lokale) samenleving, in de verschillende instituties (onderwijs, bedrijfsleven, maar ook zorg, politie en dergelijke), in organisaties en instellingen en uiteindelijk ook op de werkvloer. We hopen met dit verkennde onderzoek te hebben bijgedragen aan enige verheldering in de discussie, door vijf principiële posities te onderscheiden en door te laten zien dat de praktijk er een is van zoeken, uitproberen, discussie en daadwerkelijk handelen. Soms expliciet, vaak impliciet, soms met volle overtuiging en regelmatig stil of via vermijdend gedrag. Deze praktijk verdient naar onze mening meer aandacht en meer zichtbaarheid. Niet om de discussie te verhitten, maar juist om die realistischer te maken – overeenkomstig de diverse samenleving van alledag.

1 Inleiding

1.1 Opening

De samenleving is in enkele decennia drastisch veranderd van bevolkingssamenstelling en culturele aspiraties. Het begrip 'integratie' wordt om die reden steeds meer als achterhaald beschouwd. Er is geen sprake van definieerbare minderheden die in een welomschreven dominante cultuur zouden moeten worden opgenomen. Daarvoor is de maatschappelijke situatie te divers en te gefragmenteerd. Samenleven in diversiteit vraagt om wederzijds respect voor verschillende opvattingen en gedragingen. Maar in de motivatie daartoe lijkt bij delen van de bevolking een kentering te komen. In toenemende mate is sprake van tegenstellingen die niet zozeer materieel als wel ideëel gedefinieerd zijn. Tegenstellingen die niet zo eenvoudig zijn te overbruggen.

Over de vraagstukken van economische participatie en gelijkheid van kansen lijkt zich een 'identitaire' laag te ontwikkelen van 'tegenstellingen in normen en waarden'. In diverse projecten van het Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS) stuiten we op resolute keuzes en groeiende tegenstellingen op het terrein van levensbeschouwing en religie. Uit ons onderzoek naar toekomstbeelden van jongeren blijkt bijvoorbeeld dat gelovige jongeren religie een belangrijke plaats willen geven in hun toekomstige levens (Klooster, Kocak, Day, Jonkman & Arkesteijn, 2017). Identiteit en religie zijn voor hen vaak sterk met elkaar verbonden, dat geldt zeker ook voor moslims. Enerzijds vormt religie een inspiratiebron voor goed (democratisch) burgerschap. Anderzijds biedt religie de mogelijkheid om zich te onderscheiden van de westerse context.

Religieuze opvattingen waarbij de verwijzing naar het gezag van God het laatste woord is lijken een steeds grotere rol te spelen - hier stukt dan vaak de dialoog. Die situatie doet zich bijvoorbeeld voor bij kwesties als het (niet) schudden van handen, homoseksualiteit, gescheiden zwemmen, vrouwelijke of juist mannelijke artsen, de vraag naar gebedsruimtes, het rekening houden met de fysieke conditie vanwege de Ramadan, feestdagen, de gymles en dergelijke. Verschil van opvatting hierover kan leiden tot onduidelijke situaties, regelrechte discriminatie,

het gevoel van discriminatie, vermijding van situaties of onverschilligheid over rechtsstatelijke normen (zoals de gelijkheid van man en vrouw). Wanneer uitsluiting en zelfuitsluiting bij elkaar komen, vormen zij een riskante combinatie die kan leiden tot radicale tegenstellingen.

Deze ontwikkeling roept in toenemende mate de vraag op hoe hier in de praktijk mee wordt omgegaan en wat daarvan geleerd kan worden. Tegen deze achtergrond deden we vanuit het Kennisplatform Integratie en Samenleving (KIS) een verkennende studie naar schurende waarden en normen via gesprekken met vooraanstaande denkers op dit terrein, evenals naar concrete werk- en onderwijsituaties, vanuit de kernvraag hoe daarmee om te gaan. In dit eerste hoofdstuk ontwikkelen we de vraagstelling en aanpak op basis van een schets van documentatie over het onderwerp. In het tweede hoofdstuk geven we een typering van de posities die we uit de gesprekken met de vijf experts hebben gedestilleerd - de verslagen van de gesprekken vindt men in de bijlagen. Vervolgens gaan we in op de bevindingen uit het onderwijs (hoofdstuk 3) en op de werkvloer (hoofdstuk 4). De conclusie hebben we als openingshoofdstuk opgenomen.

1.2 Doel van deze verkennende studie

Deze verkenning gaat over de betekenis van religie in een Nederlandse context. Hoe verhouden islamitische religieuze aanspraken zich tot gangbare waarden en normen in de publieke ruimte waar 'diversiteit' wordt gerealiseerd? Hoe gaat men daar in de praktijk mee om, welke oplossingen zijn er ontwikkeld en hoe kunnen anderen daarvan leren? Het gaat daarbij primair om islamitische orthodoxie. Het voornemen om ook aandacht te besteden aan christelijke orthodoxie is niet gerealiseerd; het bleek een te grote extra inspanning binnen het kader van dit project. Het project heeft zich gericht op de vraag hoe nieuwe religieuze i.c. islamitische aanspraken zich verhouden tot 'gangbare waarden' in de publieke ruimte waar diversiteit samenkomt?

De verkenning spitst zich toe op dagelijkse problemen die voortvloeien uit religieus gemotiveerde opvattingen. Dan kan het gaan om gebedsruimtes, handen schudden, gymnastiek- en muziekonderwijs en dergelijke. Deze vraagstukken spelen van trapportaal tot stadhuis, van straat tot strand en van zwembaden tot openbaar onderwijs. Deze ontwikkelingen roepen in toenemende mate de vraag op hoe hier in de praktijk mee wordt omgegaan en wat daarvan geleerd kan worden. Overal volgen reacties (coping strategieën), maar zelden is er een gezamenlijke reactie of een gedeelde visie. Er lijkt ook geen sprake te zijn van een lerend proces. We spitsen het onderzoek toe op het onderwijs en de werksituatie. De hoofdvraag luidt derhalve:

Wat zijn de aard en betekenis van schurende waarden, normen en gedragingen en welk handelingsperspectief ontwikkelt zich in onderwijs- en werksituaties?

Het doel van de verkenning is inzichtelijk te maken welke schurende waarden en normen er zijn, wat de rechtsstatelijke betekenis daarvan is, en hoe men in de praktijk van het publieke domein tot oplossingen komt. Met dit resultaat wordt een tweeledig doel gediend:

- Agendering van het vraagstuk en stimulering van het maatschappelijke en lokale debat.
- Zicht bieden op de wijzen waarop in de praktijk van onderwijs en werk wordt omgegaan met schurende waarden, normen en gedragingen.

1.3 Aanpak

1. *Documentanalyse* – Er vond een beperkte desk research plaats gericht op beleid en berichtgeving in de media. We maken een impressie van de wijze waarop wordt bericht over schurende waarden en over de wijze waarop daarmee wordt omgegaan in het onderwijs en op de werkplek.
2. *Interviews met experts* - We voerden vijf gesprekken met vooraanstaande denkers die het debat over de rechtsstaat en religie kennen en die willen meedenken over de aard en betekenis van schurende waarden en normen en over mogelijke oplossingsrichtingen. De gesprekspartners waren Maurits Berger, hoogleraar Islam en het Westen aan Universiteit van Leiden; Abdulwahid van Bommel, buitengewoon hoogleraar Islamitische geestelijke verzorging en docent geestelijke verzorging in zorginstellingen aan de Islamitische Universiteit Rotterdam; Paul Cliteur, hoogleraar Encyclopedie van het recht, Universiteit Leiden; Rafik Dahman, Islamitisch theoloog; Maurice Adams, hoogleraar Encyclopedie van het recht, Katholieke Universiteit Brabant.

Het ging in deze gesprekken niet om het waarom van schuring tussen bepaalde waarden, normen en omgangsvormen, maar om de betekenis ervan binnen het kader van de Nederlandse rechtsstaat. In welke mate hebben inwoners van Nederland er recht op om zich te gedragen naar hun geloofsopvattingen, ook als deze afwijken van de op dat moment geldende normen en waarden. Uiteindelijk gaat het hier om de materiële betekenis van de vrijheid van godsdienst in relatie tot de uitgangspunten van de democratische rechtsstaat. Hoe absoluut zijn de vrijheid van godsdienst en in samenhang daarmee de vrijheid van meningsuiting.

3. *Interviews praktijk* – Er vonden interviews plaats met zestien personen vanuit de vraag: hoe wordt de afweging tussen gangbare waarden en normen en (nieuwe) religieuze aanspraken in de praktijk gemaakt? Gekozen is voor vier scholen (2x PO, 2x VO, waarvan 2x in grote steden, 1x middelgrote stad en 1x in kleine gemeente) en vier werksituaties (2x grote bedrijven, 2x MKB, waarvan 2x profit, 2x non-profit). Een zeker toeval heeft een rol gespeeld bij de uiteindelijke selectie (contacten, mogelijkheden, verwijzingen).

1.4 Veronderstelde kernwaarden

Een belangrijke vraag bij de uitvoering van dit onderzoek was in hoeverre er sprake is van kernwaarden van de Nederlandse samenleving. In de gesprekken met de experts hebben we deze vraag vooral bediscussieerd tegen de achtergrond van de democratische rechtsstaat. Veel waarden zijn opgetekend in de grondwet en worden ontleend aan de mensenrechtenverdragen. In politiek en beleid wordt veelal verwezen naar een veronderstelde overeenstemming over de kernwaarden van de Nederlandse samenleving. In sociologische zin stelt bijvoorbeeld Duyvendak (2017) dat Nederland een meerderheidscultuur kent die sterk gekleurd is door de 'culturele revolutie' van de jaren zestig. Hiermee neemt hij een kritische positie in ten opzichte van degenen die de oorsprong van kernwaarden van de Nederlandse samenleving zoeken in een joods-christelijk fundament.

Deze veel gehoorde verwijzing naar de joods-christelijke wortels van de westerse cultuur is dus niet onomstreden. Sommigen zien dit als uitsluiting van moslims omdat de waarden die de laatste ontlene aan het islamitisch geloof zo geen onderdeel kunnen of zullen uitmaken van het Nederlandse waardenstelsel. Religieuze aanspraken van orthodoxe moslims komen dan ook regelmatig negatief in het nieuws omdat ze zouden indruisen tegen de kernwaarden van de Nederlandse samenleving of

anti-integratieve elementen zouden bevatten. Voor een beter begrip kijken we naar de beschrijving van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid van wat onder kernwaarden van de Nederlandse samenleving dient te worden verstaan (Kernwaarden van de Nederlandse samenleving 2014).

Het boekje begint met een toelichting over de staatsvorm van Nederland en informatie over democratie en rechtsstaat: verkiezingen, iedereen moet zich aan de dezelfde regels houden en heeft dezelfde rechten (ook de overheid), de rechter als rechtsprekende macht bij conflict met de overheid et cetera. De Grondwet is de basis: vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit zijn belangrijk en verankerd in de Grondwet. Internationale mensenrechtenverdragen zoals Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) zijn door Nederland ondertekend. Verder wordt in de inleiding van de publicatie aandacht besteed aan diversiteit in de samenleving:

'Er wonen in ons land mensen met verschillende levens-overtuigingen en van verschillende nationaliteiten. Tijdens uw werk, in de supermarkt, op school: overal komt u mensen tegen uit verschillende culturen. Het is belangrijk dat u anderen respecteert ondanks deze verschillen.'

Er is aandacht voor de open samenleving: mensen zijn vrij in wat ze zeggen, denken en geloven. Niemand wordt verplicht te leven volgens een bepaalde overtuiging. Wel wordt de verwachting om te participeren uitgedragen; deze wordt als volgt geformuleerd:

'In Nederland wordt van alle mensen verwacht dat zij meedoen in de samenleving. De Nederlandse samenleving verwacht dus ook van u, dat u meedoet in de samenleving. Dat u Nederlands leert, een baan zoekt of vrijwilligerswerk doet (en mensen ontmoet).'

De publicatie gaat vervolgens in op de drie kernwaarden vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. Bij elke kernwaarde beschrijven wij kort de aspecten die relevant zijn met betrekking tot schurende waarden en normen in de religieuze context.

1. VRIJHEID

Vrijheid betekent dat je mag denken, zeggen en doen wat je zelf wilt. Iedereen in Nederland heeft dezelfde vrijheden. De *vrijheid van religie* betekent dat je mag geloven wat je wilt, zonder je bedreigd of onveilig te voelen. Dat betekent ook dat men mag kiezen om géén geloof te hebben. Dit dient geaccepteerd te worden.

'Deze vrijheid moet u ook aan anderen gunnen: u mag niet

eisen dat iemand hetzelfde gelooft als u. En als iemand besluit niet langer een geloof te hebben, dan moet u dat respecteren. Ook als u het daar niet mee eens bent.'

Verder mag iedereen laten zien welk geloof hij of zij heeft, bijvoorbeeld door het dragen van sieraden, hoofddoek of keppeltje. Er mag door niemand dwang worden toegepast om iets wel of niet te doen. Het stuk over religie eindigt met het uniform dat in bepaalde beroepen wordt gedragen in relatie tot de neutraliteit van de staat:

'Voor sommige beroepen is het echter belangrijk dat iedereen dezelfde kleren draagt. Bijvoorbeeld in het leger, bij de politie of in de rechtbank. Politieagenten mogen tijdens hun werk geen kruisje of een hoofddoek dragen omdat zij er onpartijdig uit moeten zien. Welk geloof u ook heeft, u moet zich altijd houden aan de wet.'

Als het gaat om *vrijheid van meningsuiting* wordt gesproken over de grens van deze vrijheid. Deze grens is niet altijd even helder, daar wordt in Nederland veel en voortdurend over gepraat. De wet schrijft echter voor dat men niet opzettelijk beledigt, kwetst of aanzet tot haat, vijandigheid en geweld. Uiteindelijk beslist de rechter of iemand over de schreef is gegaan met een bepaalde uitspraak. Hier wordt een voorbeeld gegeven van een cartoonist die werd gearresteerd vanwege tekeningen over profeet Mohammed. Honderden mensen hadden aangifte gedaan tegen deze man omdat ze de tekeningen als discriminerend en kwetsend beschouwden voor moslims en mensen met een donkere huidskleur.

Een laatste aspect is het recht van zelfbeschikking, dat wil zeggen het recht zelf keuzes te maken inzake geloof, partner, levensstijl en seksuele geaardheid. Daarbij gaat het ook over keuzes over het eigen lichaam, zoals euthanasie en abortus onder bepaalde omstandigheden.

2. GELIJKWAARDIGHEID

Alle mensen zijn gelijkwaardig, dat wil zeggen evenveel waard. Iedereen moet op een gelijkwaardige manier behandeld worden. In gelijke gevallen gelijke behandeling is in Nederland het uitgangspunt, ongeacht sekse, geloofsovertuiging, leeftijd, etniciteit of seksuele geaardheid. Iedereen heeft evenveel recht op bijvoorbeeld een baan. Verbod op discriminatie wordt als volgt uitgelegd:

'Discriminatie wordt in Nederland op geen enkele grond geaccepteerd. U mag niet worden gediscrimineerd om uw geloof, herkomst of levensstijl. Evenmin mag u anderen discrimineren om hun geloof, herkomst of levensstijl.'

Een aparte paragraaf wordt gewijd aan homoseksualiteit:

'Ook hetero's en homo's moeten op dezelfde manier behandeld worden. Homo's hebben net als iedereen recht op een eigen levensstijl, en op eigen verenigingen en in Nederland mogen mensen met hetzelfde geslacht met elkaar trouwen. Nederland was het eerste land ter wereld waar dit werd toegestaan.'

3. SOLIDARITEIT

Solidariteit betekent dat we rekening houden met elkaar, en dat we weten dat anderen dat ook met ons doen. In Nederland betaalt iedereen belasting. Mensen die veel verdienen betalen meer belasting dan mensen die weinig verdienen. Met het belastinggeld zorgt de overheid voor scholen, wegen en politie op straat. Maar de overheid kan niet voor alles zorgen. Daarom is het belangrijk dat mensen elkaar helpen. Veel mensen in Nederland doen vrijwilligerswerk. Bijvoorbeeld op de sportclub, in een verzorgingshuis, of op scholen. Andere mensen zorgen thuis voor iemand.

Er wordt ook aandacht besteed aan het eigen kracht-principe:

'U moet er zelf voor zorgen dat u genoeg geld verdient om van te leven. Nederlands leren spreken en schrijven helpt u daarbij. Als u de taal nog niet goed kent, kunt u les nemen. Als u het moeilijk vindt om werk te vinden, kunt u hulp vragen aan familie, vrienden of aan een organisatie. Alleen als het echt niet lukt om uw eigen geld te verdienen, zal de overheid u helpen.'

In deze beleidsnotitie wordt dus veel nadruk gelegd op vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit. De geciteerde SZW-publicatie is geschreven ten behoeve van de inburgering, meer in het bijzonder de participatieverklaring die daarvan onderdeel uitmaakt. Dat verklaart dat in deze verhandeling over kernwaarden feitelijk 'de ander' is die wordt aangesproken, niet de autochtone burger. Impliciet gaat het om een reactie op of preventie van (vermeende) afwijkingen van de norm. We hebben onze desk research verder toegespitst op de media om meer greep te krijgen op de wijze waarop het thema van schurende waarden en normen leeft in de publieke opinie. In de volgende paragraaf geven we een overzicht van deze resultaten.

1.5 Aandacht in de media voor schurende waarden

De positie van religie en specifiek de islam in de Nederlandse samenleving komt ook uitgebreid in het maatschappelijke debat aan de orde. In deze paragraaf geven we ter illustratie een kort (en zeker geen uitputtend) overzicht van de aandacht in de geschreven media van de afgelopen jaren over religie in het onderwijs en de werkvloer.¹

HET ONDERWIJS

In de afgelopen jaren zijn meermaals signalen van schurende waarden opgedoken. Met name islamitische waarden die conflicteren met Nederlands geachte waarden worden breed uitgemeten. Een voorbeeld van eind 2017 is de kwestie van twee basisschoolleerlingen die niet op de klassenfoto stonden, omdat de fotosessie plaatsvond op de dag van het offerfeest. De moeder van de twee leerlingen heeft om deze reden een rechtszaak aangespannen. Zij is in het gelijk gesteld en heeft een schadevergoeding ontvangen. De school had volgens de rechter het probleem wel verkleind door een alternatieve foto aan te bieden maar het onderscheid met de rest van de klas niet volledig weggenomen. Dat strookt niet met de Wet op gelijke behandeling (VK, 2017).

Hoe islamitische feestdagen als deze passen binnen het onderwijs is een onderwerp dat vaker in de pers aan de orde komt. Het gaat er dan vooral om of en hoe scholen religieuze (feest) dagen zouden moeten faciliteren. In 2015 vond één derde van de ouders in de gemeente Rotterdam dat er ook aandacht moet komen voor islamitische religieuze feestdagen in het onderwijs. In kleinere gemeenten is dit aandeel een stuk kleiner (AD, 2015). Op sommige scholen in bijvoorbeeld Den Haag wordt hierop ingespeeld. Christelijke feestdagen worden afgezwakt omdat er rekening gehouden wordt met de overwegend islamitische leerlingenpopulatie. Dit leverde zowel op de scholen zelf als in de pers discussie op omdat dit zou conflicteren met de christelijke waarden (Geenstijl, 2017, Metronieuws, 2017).

Naast religieuze (feest)dagen haalden ook andere pijnpunten in het onderwijs de lokale en landelijke media. Misschien wel het bekendste voorbeeld van een religieuze norm waarover veel gepubliceerd wordt, is het dragen van een hoofddoek op school. Hierbij gaat het over de vraag of docenten op een christelijke of openbare school hierover zelf kunnen beslissen, maar ook vaak over de vraag of leerlingen die vrijheid moeten hebben. In

¹ We beperken ons voor de vindplaats tot het medium en het jaartal van publicatie.

2017 kwam in de publiciteit dat tijdens de diploma-uitreiking van een middelbare school geen hoofddoeken gedragen mochten worden. Dit kwam op veel protest te staan. De school kwam later naar buiten met een verklaring dat het ging om een misverstand en dat dit niet had mogen worden aangekondigd (AD, 2017c).

De commissie voor gelijke behandeling heeft scholen er al vaker van beschuldigd dat hun beleid omtrent hoofddoeken vaak inconsequent en onduidelijk is (AD, 2017c). Volgens een artikel op Joop.nl werd tot op heden een verbod op religieuze uitingen van moslimleerlingen op bijzondere scholen alleen toegestaan wanneer de school daadwerkelijk de eigen religieuze identiteit ook in haar beleid doorvoerde. In een uitspraak over een school in Volendam werd gesteld dat de religieuze grondslag voldoende was om een hoofddoekverbod voor leerlingen te legitimeren (Joop, 2011). Ook de keuze van een basisschool-docente op een openbare school om een hoofddoek te gaan dragen is in 2016 veel besproken. In een opiniestuk van Ebru Omar wordt de beslissing van de leerkracht en van de school om dit toe te staan bekritiseerd. De ouders zouden volgens haar expres gekozen hebben voor een openbare en neutrale school (NRC-Handelsblad, 2016). De school stelt echter dat de beslissing van de juf wordt gezien als slechts een uiting van haar geloof en dat dit geen consequenties heeft voor haar functioneren (Metronieuws, 2016).

Een ander pijnpunt binnen het onderwijs zijn de zogenoemde gevoelige onderwerpen, onder andere naar aanleiding van de rapportage van Margalith Kleijwegt (2015). Het bespreken van homoseksualiteit, de Holocaust, IS, vluchtelingen en aanslagen als op *Charlie Hebdo* wordt door leerkrachten als lastig ervaren door de aanwezigheid van islamitische leerlingen in de klas en wordt daarom soms vermeden. Dit deed veel stof opwaaien. Er worden voorbeelden gegeven van leerlingen met antisemitisch gedachtegoed die het goed vinden wat Hitler joden heeft aangedaan, of die joden niet enkel willen zien als slachtoffer door de ontwikkelingen in de Gaza. Ook wordt geschreven over uitspraken van leerlingen over 9/11 en *Charlie Hebdo*, waarin ze de aanslagen bestempelen als resultaat van complotten van de Amerikanen en Zionisten.

Uitspraken als deze schrikken niet-islamitische leerlingen weer af waardoor het gesprek moeilijk op gang komt (*De groene Amsterdammer*, 2017; *de Volkskrant*, 2015; NOS, 2017; *Trouw*, 2015). Op het feit dat zaken als homoseksualiteit en aanslagen minder worden besproken door de aanwezigheid van islamitische leerlingen in de klas wordt veel kritiek geuit (*Geenstijl*, 2015, 2017b). Volgens *Geenstijl* (2015b) moet er geen ruimte zijn om vraagtekens te zetten bij zaken als de Holocaust, dit zou geen punt van discussie moeten zijn. Volgens *Trouw* (2015) is vooral

de onwetendheid van leerlingen over de Jodenvervolgung een belangrijke factor en is het belangrijk om als docent vertrouwen te bieden.

Een laatste kwestie in het onderwijs die hier zal worden uitgelicht is de behoefte aan gebedsruimtes, met name op universiteiten en hogescholen. Scholen zijn niet verplicht dit te faciliteren; zij kunnen bijvoorbeeld vinden dat het niet strookt met hun levensbeschouwelijke neutraliteit. Zo werd in 2000 nog een verzoek tot het inrichten van een gebedsruimte in een leegstaand klaslokaal op een middelbare school afgewezen (*Volkskrant*, 2000). De VU is hierin tegemoet gekomen door een islamitische gebedsruimte in te richten met een wasgelegenheid en gescheiden bidruimte (*Geenstijl*, 2014). De TU Delft heeft aangegeven rekening te willen houden met diversiteit en heeft een stilleruimte ingericht die ook voor meditatie te gebruiken is. Deze werd echter toch als islamitische gebedsruimte gebruikt en ingericht, met heftige kritiek van *Geenstijl* en de JOVD tot gevolg (*Geenstijl*, 2016 & 2016b).

Naast deze uitgelichte kwesties zijn er gerelateerde zaken die het nieuws halen zoals het aanbieden van halal voedsel tijdens schoolkampen en in kantines en onderwijs over andere religies. In het algemeen kunnen problemen die voortvloeien uit de groeiende diversiteit van het onderwijs op belangstelling van de pers rekenen.

DE WERKVLOER

Nederland kent alleen algemene (koningsdag) of christelijke vrije dagen. In de media speelt met enige regelmaat de vraag op in hoeverre werkgevers werknemers tegemoet moeten komen in hun wens om mee te doen aan religieuze dagen van moslims of eventueel ook andere godsdiensten (NRC, 2017). Naast vrije dagen speelt ook of mensen die vasten tijdens de ramadan en een beroep beoefenen dat veel concentratie en fysiek vermogen vraagt, tegen zichzelf en naar anderen toe beschermd moeten worden, door hen te verplichten werkzaamheden tijdelijk neer te leggen (*Telegraaf*, 2017).

Een andere belangrijke en veelbesproken kwestie op de werkvloer is de keuze van moslims om niet de hand te schudden van iemand van het andere geslacht. Hiervan werden enkele voorbeelden in de media groot uitgelicht. In 2016 werd een sollicitant door een bedrijf geweigerd omdat hij vrouwen weigerde de hand te schudden. De sollicitant werd door het college voor de rechten van de mens in het gelijk gesteld (AD, 2017; *Geenstijl*, 2017). Andere voorbeelden zijn de docente van een middelbare school in Utrecht die plotseling mannen de hand weigerde of dat van Mohammed Enait die een baan werd geweigerd bij de Rotterdamse sociale dienst om eenzelfde reden. In beide gevallen werden de medewerkers door de rechter in het ongelijk

gesteld (Trouw, 2007, 2012). Er zijn dus verschillende uitkomsten afhankelijk van de specifieke context.

Een groot gedeelte van het debat gaat met name over het feit dat het wel of niet geven van een hand niet moet worden afgedaan als bagatel en dat kwesties als deze juist bespreekbaar moeten worden gemaakt (Volkskrant, 2016; Trouw, 2006). Volgens *Geenstijl* (2015) is juist de werkneemster van de GGD die de vader van haar patiënt weigerde een hand te schudden schuldig aan discriminatie; omdat zij onderscheid maakt tussen man en vrouw. Volgens Trouw (2006) moeten jongeren leren wat de heersende normen en waarden zijn maar ook wanneer hiervan af kan worden geweken.

Net zoals in het onderwijs geeft ook de hoofddoek op de werkvloer regelmatig aanleiding tot publiciteit. Religieuze uitingen in overheidsbanen zijn onder verwijzing naar de scheiding tussen kerk en staat meestal verboden. Onder andere bij de rechtbank is het dragen van een hoofddoek verboden, ook al is dit volgens het College voor de rechten van de mens een discriminerende maatregel (Telegraaf, 2016). Begin 2017 heeft de rechter een uitspraak gedaan over een nikab-draagster waarvan geëist werd dat zij haar nikab afdeed voor werktrainingen. Zij dreigde te worden gekort op haar uitkering. In dit geval oordeelde de rechter dat dit terecht was. Deze uitspraak is relatief nieuw en verstrekkend aangezien in het verleden vaak in het voordeel van de nikab-draagster werd geoordeeld (VK, 2017 d, e). Een vrouwelijke arts weigerde haar hoofddoek af te doen net voordat zij de operatiezaal betrad, terwijl dit verboden is omdat het veiligheidsrisico's met zich meebrengt; zij werd uiteindelijk in het ongelijk gesteld (Geenstijl, 2015; Metronieuws, 2016b).

Ook in het bedrijfsleven speelt de kwestie van schurende waarden (en de normen en gedragingen die daaruit voortvloeien) steeds meer op. Het principe van scheiding van kerk en staat wordt soms ook door bedrijven gehanteerd. Dit kwam bijvoorbeeld naar voren in de zaak van een Belgische receptioniste van het beveiligingsbedrijf G4S. Zij werd verzocht de hoofddoek af te doen en werd na weigering ontslagen. De rechter oordeelde dat dit terecht was gebeurd (Elsevier, 2017; Telegraaf, 2016b; VK, 2017b). De uitspraak van het Europese hof dat het verbieden van religieuze uitingen geoorloofd is zolang het vermeld is in het bedrijfsreglement en het bedrijf neutraliteit wil uitstralen wordt geroemd door *Geenstijl* (2015, 2016, 2017). Volgens werkgeversorganisaties VNO-NCW en MKB-Nederland zijn er overigens geen praktijkvoorbeelden van problemen op de werkvloer met het dragen van hoofddoeken. Geschillen zouden vaak door werkgever en werknemer zelf worden opgelost (VK, 2017b).

Een andere organisatie waar deze kwestie een rol speelt is de politie. Volgens het hoofd van de politie is er op dit moment geen draagvlak voor het toestaan van het dragen van een hoofddoek bij de politie (AD, 2017^e, VK, 2017c). Volgens een opinieartikel in *Trouw* (2017) is het onrechtvaardig en discriminerend om vrouwen die een hoofddoek dragen uit te sluiten bij de politie en vormt het een inbreuk op de godsdienstvrijheid; zij worden als tweederangsburgers behandeld. Het neutraliteitsbeleid zou hiermee zorgen voor structurele discriminatie van vrouwen (Trouw, 2017b). Naast de bovengenoemde kwesties komt veelal discriminatie op de werkvloer in het maatschappelijk debat naar voren (Trouw, NRC, *Geenstijl*, *Metronieuws*, *Trouw*, *Joop.nl*; 2016-2017).

Al met al is er in de media regelmatig aandacht voor de kwesties die met schurende waarden samenhangen. Vanzelfsprekend worden hierover ook allerlei opinies geuit, meer in het bijzonder in de sociale media – deze hebben wij in deze verkenning niet meegenomen. Kwesties komen vooral naar buiten indien zij gekoppeld zijn aan uitspraken van rechtscollages, zoals het college voor de rechten van de mens. De berichtgeving heeft gevoelig gemaakt voor de kwesties die mogelijk kunnen spelen en wijst er hoe dan ook op dat meer maatschappelijke aandacht voor het onderwerp wenselijk is.

2 Theoretische posities

2.1 Inleiding

We hebben vijf gesprekken gevoerd met een aantal vooraanstaande experts die over het vraagstuk van schurende waarden en normen hebben gepubliceerd. Op basis daarvan denken we de belangrijkste posities in het debat over dit onderwerp te kunnen onderscheiden. Daarmee doen we de nuances in de opvattingen van de betrokkenen geen recht, en we pretenderen ook niet alle posities hiermee in kaart te hebben gebracht. Voor ons is vooral van belang meer grip te krijgen op de opvattingen en coping strategieën in de praktijk. De uitwerkingen van de vijf gesprekken zijn opgenomen in de bijlage.

2.2 Vijf posities ten aanzien van de schurende waarden en normen

We onderscheiden de volgende vijf posities in de gesprekken die we hebben gevoerd:

1. Principieel seculier
2. Tussen seculier en rechtsstatelijk
3. Beperkt rechtsstatelijk
4. Tussen rechtsstatelijk en religieus
5. Principieel religieus

We hanteren daarbij een volgorde van de posities naar de mate waarin zij ruimte willen geven aan religieuze waarden, normen en gedragingen. Zij vormen in feite een continuüm van principieel seculier tot principieel religieus met drie tussenposities. Met een korte omschrijving typeren we de posities, waarbij zij aantekend dat alle personen met wie wij hebben gesproken het uitgangspunt hanteren dat er in geval van uiteenlopende waarden en normen vooral gesproken moet worden (de dialoog). De verschillen uiten zich vooral in de mate waarin religieuze argumenten daarin een legitieme plaats verdienen. Het gaat vaak meer om accenten in de argumentatie hierover, dan om duidelijk te onderscheiden of botsende posities. Voor de duidelijkheid noemen we gesprekspartners bij de verschillende posities, maar veelal gaven zij argumenten over de verschillende

posities heen. Voor een breed en genuanceerd beeld van hun opvattingen verwijzen we naar de uitgebreide gespreksverslagen in de bijlage.

1. Principieel seculier

De meest nadrukkelijke vertegenwoordiger van deze positie is Paul Cliteur. Principieel seculier betekent voor hem dat religieuze waarden, normen en uitingen actief bestreden moeten (kunnen) worden als zij in strijd zijn met de seculiere rechtsstaat. Zoals hij in zijn publicatie Bardot, Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders; gerechtelijke vervolging van religiekritiek en vreemdelingenvrees (2016) uiteenzet, worden critici van de islam ten onrechte vervolgd op basis van onduidelijke wettelijke criteria (zoals aanzetten tot haat). Er is naar zijn mening alleen een legitieme beperking als het gaat om aanzetten tot geweld. Hij is voorstander van het maximaal terugdringen van religieuze opvattingen en uitingen in het publieke domein teneinde de seculiere uitgangspunten van de rechtsstaat maximaal te beschermen. In deze positie is de afwijzing van religieuze argumenten zo sterk dat aanpassing van de huidige wetgeving noodzakelijk wordt geacht, omdat deze nog te sterk beschermt tegen religiekritiek.

2. Tussen seculier en rechtsstatelijk

Deze positie lijkt op de vorige, maar legt het accent op het belang van het gesprek in de praktijk. Vanuit deze positie wordt vooral gediscussieerd vanuit een strikt seculiere opvatting, waarbij het religieuze argument serieus wordt genomen omdat het recht de bescherming daarvan garandeert. Meer in het bijzonder is het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens en de rechtspraak van het Europese Hof die daarop is gebaseerd relevant. Vooral Maurice Adams redeneert volgens deze lijn. Er is wel degelijk sprake van een relevante positiebepaling ten aanzien van de beperkingen rond de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van geloof. In principe geeft het (Europese en dus Nederlandse) recht veel vrijheid aan religieuze waarden, normen en uitingen, alsmede aan de kritiek daarop, maar dat is niet onbeperkt het geval. In de praktijk zullen de verschillende opvattingen rond het geloof en de uitingen daarvan besproken moeten worden, waarbij zij getoetst kunnen worden aan de wet en rechtsvorming.

3. Beperkt rechtsstatelijk

Alle gesprekspartners beroepen zich op een rechtsstatelijk perspectief, maar verschillen in de absoluteheid daarvan. Maurits Berger bijvoorbeeld redeneert principieel vanuit een rechtsstatelijke positie: vrijheid van godsdienst moet naar zijn mening maximaal geïnterpreteerd worden. Maar hij benadrukt dat het recht slechts een beperkt middel is om actuele maatschappelijke problemen te benaderen of conflicten te beslechten. Daarbij is hij tegenstander van het met wettelijke middelen beoordelen van maatschappelijke praktijken. Vanuit deze positie wordt ten onrechte de discussie over geloofsuitingen in juridische termen benaderd. In de wet staat nauwkeurig omschreven wat niet is toegestaan. Daar waar deze nog ruimte voor interpretatie laat, kiest Berger voor de positie van maximale vrijheid voor het geloof. Het recht is in principe duidelijk genoeg over de grenzen van de vrijheid voor het geloof.

4. Tussen rechtsstatelijk en theologisch perspectief

Gesprekspartner Abdulwahid van Bommel stelt zich ook op het standpunt dat er geen andere manier is om verschil in opvatting of geloofsuiting te overbruggen dan via dialoog. Meer dan de andere gesprekspartners benadrukt hij echter het belang van de acceptatie van theologische argumentatie. Het niet accepteren van bepaalde uitingen of opvattingen zal leiden tot verharding. Zowel het recht als de religie zijn vanuit deze argumentatie dynamische systemen die onder invloed staan van maatschappelijke ontwikkelingen. De islam kent een breed spectrum van opvattingen waarin verschillend wordt gedacht over de verhouding ten opzichte van de sociale omgeving. De islam kent ook verlichte denkers tot op de dag van vandaag. In gesprek blijven vanuit respect voor religieuze opvattingen is de beste manier om religie dynamisch te houden; zo nodig heeft dit consequenties voor het vigerende recht dat eveneens altijd in beweging is.

5. Principieel religieus perspectief

Voor Rafik Dahman is het religieuze argument uiteindelijk primair. Daarbij benadrukt hij de verschillende interpretaties die binnen de islam voorkomen. Weliswaar is er sprake van één wereldreligie, maar de opvattingen daarbinnen verschillen, afhankelijk van de lezingen van de geleerde of de imam waartoe men zich voelt aangetrokken. De pluriformiteit van de islam moet tot zijn recht kunnen komen, en heeft een principiële legitimiteit omdat zij uiteindelijk is gericht op het dichterbij God komen. Dat uitgangspunt is volgens deze positie geldig voor alle moslims, imams en de interpretaties die zij hebben van het geloof. De islam is op deze wijze weliswaar pluriform, maar in het belijden ervan bekennen gelovigen zich tot een gemeenschappelijke God. Dat betekent dat een samenleving maximale vrijheid moet bieden aan de wijzen waarop men vorm wil geven aan het geloof. Rafik Dahman benadrukt daarbij het belang van

het interpreteren van het geloof in de juiste context in tijd en locatie. Het verlangen om dichterbij Allah te komen gaat voor op rechtsstatelijke afwegingen, maar hoeft daarmee niet principieel in strijd te zijn.

3

Schurende waarden, normen en gedragingen in het onderwijs

3.1 Diversiteit en religie in de school

Voor dit deelonderzoek hebben we vier docenten en vier directieleden geïnterviewd van vier afzonderlijke scholen, zowel uit het primair als voortgezet onderwijs. De vier scholen hebben een verschillend karakter: oecumenisch, katholiek en openbaar. In termen van etnische diversiteit geldt dat drie van de vier scholen een relatief diverse leerlingenpopulatie kennen, de een meer dan de ander. De katholieke basisschool uit ons onderzoek heeft een vrij homogene leerlingenpopulatie waarvan kinderen met een Nederlandse achtergrond de meerderheid vormen. De laatste jaren heeft deze school echter te maken met een toestroom van kinderen met een vluchtelingenachtergrond. De docentensamenstelling is op de scholen die we hebben gesproken redelijk homogeen. De basisscholen hadden overwegend witte Nederlandse vrouwen in dienst. Van diversiteit in leeftijd was wel sprake. De middelbare scholen die deelnamen aan het onderzoek hebben ten opzichte van de basisscholen meer 'kleur' in het team.

Identiteit van de scholen

De scholen dragen hun visie en grondslag op verschillende wijzen uit en hechten allen op de eigen manier min of meer belang aan de schoolidentiteit. De respondenten van de oecumenische vo-school zeggen 'joods-christelijke waarden' uit te dragen door stil te staan bij de christelijke feestdagen en deze te vieren, zoals Pasen en Kerst. Verder krijgt het karakter van de school in de praktijk invulling door het feit dat het vak levensbeschouwing is opgenomen in het lessenpakket. Vooral in de onderbouwklassen krijgt dit vak veel aandacht. Het christendom staat in deze lessen centraal, de andere wereldreligies komen ook aan de orde.

In tegenstelling tot de oecumenische vo-school zakt het christelijke karakter van de katholieke basisschool uit ons onderzoek steeds verder weg. Dit zou mede verband houden met de religiositeit van het personeel. Kerst- en Paasviering krijgen vanuit een culturele beleving aandacht, maar de lesmethode godsdienst/levensbeschouwing uit het curriculum wordt door veel leer-

krachten steeds minder gebruikt. Vanuit de directie wordt hier ook niet op toegezien.

De openbare scholen (po & vo) staan stil bij de traditionele feestdagen, maar vieren deze niet vanuit een religieuze motivatie. De openbare identiteit krijgt uiting in de basishouding van de school: ieder kind en iedere ouder is welkom. Beide scholen hanteren de Vreedzame school als methode voor democratisch burgerschap om leerlingen mee te geven open te staan voor verschillen tussen mensen en deze te kunnen overbruggen.

Vershil in denk- en handelwijze binnen het docententeam

Bij de katholieke basisschool was er sprake van discussie over in hoeverre aan dit karakter moet worden vastgehouden. Het zijn vooral de jonge docenten die daar minder belang aan hechten, de directies houden juist vast aan die identiteit. Op scholen lijkt ook op andere vlakken een verschil te bestaan in denk- en handelwijze tussen jonge en oudere docenten. Er wordt gesproken over in zekere mate een generatieconflict. De meer rigide houding van vooral oudere leraren zorgt voor botsing met de meer praktisch ingestelde jonge docenten. Deze meer rigide houding is echter niet een vanzelfsprekend kenmerk van de oudere docenten. Ook sommige oudere docenten nemen een flexibele houding aan is de ervaring. Op de openbare VO-school zou sprake zijn van een kloof tussen docenten met en zonder migratieachtergrond, met name in denkwijze rondom omgang binnen het team.

3.2 Schurende waarden en normen in de praktijk

De onderwijsprofessionals hebben geen kant en klaar antwoord op de vraag wat schurende waarden en normen voor de onderwijspraktijk betekent. De vraag werd aanvankelijk niet direct geassocieerd met religieuze aanspraken. Docenten koppelen het vaker aan dagelijkse onenigheid in de klas. Dat religieuze uitingen soms aanleiding vormen voor spanningen kwam echter in de loop van de gesprekken wel naar voren. Vooral docenten (in mindere mate ook bestuurders) zagen botsingen in hun alledaagse lespraktijk als uitingen van schurende waarden en normen.

"Als ik denk aan schurende waarden en normen dan denk ik dat iets niet in evenwicht is. De normen en waarden van mensen, hoe je met elkaar omgaat en wat je belangrijk vindt."

School PO, Christelijk

"Ik denk aan frictie en aan iets wat niet smooth en lekker verloopt"

School PO, Openbaar

Op de scholen ligt de focus vaak bij de kernvakken, er is niet altijd ruimte om zich bezig te houden met waardenbotsingen in de klas. Scholen signaleren soms verschillen tussen leerlingen met en zonder migratieachtergrond, maar deze worden vaak niet als schurend ervaren en daarom ook niet op de voorgrond geplaatst. Verschillen worden toegeschreven aan een ander referentiekader en worden niet direct beschouwd als problematisch. Specifieke behoefte aan beleid omtrent dit thema leeft nauwelijks onder docenten. Je moet het niet teveel reguleren, want iedere school en wijk is anders, klinkt het. Onderling wordt erover gesproken, lopen ze bij elkaar de klas binnen en bespreken in het teamoverleg wanneer een situatie zich voordoet. Wel lijkt de behoefte te bestaan om lokaal het gesprek met andere scholen aan te gaan hoe zij omgaan rondom waardenbotsingen, met als doel kennis- en ervaringsuitwisseling.

Een voorbeeld waar twee openbare scholen (met een groot aantal leerlingen met een islamitische achtergrond) in ons onderzoek mee te maken hebben is de periode rondom de islamitische feestdagen en de vraag of die dagen vrij te geven. Beide scholen gaan er op een andere manier mee om. Zo kiest de openbare middelbare school om alle kinderen vrij te geven met het Suikerfeest, vanuit de praktische overweging dat de klassen anders grotendeels leeg zouden zijn. De basisschool doet dat niet, mede uit vrees voor haar imago (zie ook onderstaande casus en quote).

Casus: Met het Offer- en Suikerfeest krijgen veel islamitische kinderen verlof. In de klas zijn dat al snel 17 kinderen. De niet-islamitische kinderen stellen daar soms vragen over, waarom zij niet extra vrij krijgen bijvoorbeeld. Het is soms lastig om hiervoor oplossingen te zoeken: iedereen vrijgeven of allemaal niet meer vrijgeven. Vooral de dag zelf zijn hier gesprekken over, er wordt wel even kort benoemd waarom de kinderen die dag niet in de klas zijn. Met de kinderen die aanwezig zijn gaat men die dag vaak leuke dingen doen zoals naar de bieb. De volgende dag horen de kinderen die verlof hadden dat er activiteiten zijn gedaan, en vinden zij het op hun beurt jammer dat ze die hebben gemist.

'Moeten we dicht met het Suikerfeest? Dat zou pragmatisch slim en handig zijn maar we willen niet communiceren dat we 'een moslimvriendelijke school' zijn, we hebben immers een openbaar karakter.'

PO-directeur Openbaar

SCHOOL EN THUIS

Op de basisscholen spelen schurende waarden zich nauwelijks af op het niveau van het kind. De fricties betreffen vaak ouders onderling of tussen ouders en school. Scholen geven aan dat het soms kan schuren tussen de opvoeding die kinderen thuis meekrijgen en wat zij op school krijgen aangeleerd.

Een casus die we zijn tegengekomen bij de oecumenische middelbare school betreft onenigheid tussen school en moeder/kind over het schoolkamp dat stond gepland tijdens de vastenmaand Ramadan.

Casus: de school krijgt een e-mail van een moeder met een islamitische achtergrond waarin staat dat de school haar dochter buitensluit. Het schoolkamp voor de 1e klassen valt dat jaar tijdens de Ramadan en haar dochter wil graag mee, maar ze vindt het niet fijn dat ze niet mee kan eten. De directeur antwoordde dat de identiteit van de school gebaseerd is op christelijke waarden en normen en dat ze op dit punt niet zullen afwijken. Het meisje is uiteindelijk niet meegegaan en heeft op school een vervangend programma gevolgd.

Allebei de partijen bleven bij het eigen standpunt, wat uiteindelijk heeft geleid tot afwezigheid van de leerling op het schoolkamp. De schooldirecteur verwees daarbij expliciet naar de christelijke identiteit van de school om daarmee de aanspraak van de moeder die betrekking heeft op het islamitische geloof niet mee te nemen in de uiteindelijke besluitvorming.

Een andere casus betreft de onenigheid tussen leerkracht en ouders als het gaat om accenten in opvoeddoelen. Waar ouders de kinderen vooral stimuleren om goed te presteren op school, ligt de nadruk op school meer op het welzijn van het kind. Hoewel dit op zichzelf geen expliciete uiting van religie is, wordt dit verschil door de leerkracht van de katholieke basisschool toegeschreven aan de cultuur van de ouders.

Casus: Als opvoeddoel krijgt het kind in het gezin mee om goed te presteren en dit wordt afgemeten aan de cijfers die kinderen behalen. De school vindt 'geluk en welzijn' een belangrijker streven. De cijfers hoeven niet torenhoog te zijn.

Andere respondenten noemen het verschil in leefwerelden tussen de twee domeinen (school en thuis) op gedragsniveau.

"Er is denk ik een verschil in hoe er bij hun thuis met elkaar wordt omgegaan en hoe er op school met elkaar wordt omgegaan"

VO docent Oecumenisch

"Je ziet dat er vooral schurende waarden en normen zijn tussen de opvoeding thuis en wat het kind op school krijgt."

PO docent Christelijk

Een casus waar het islamitische geloof een duidelijke rol inneemt komen we tegen in de openbare middelbare school. Bij een les burgerschap ging het over homoseksualiteit en de rol daarvan binnen de islam. Dit riep weerstand op bij de islamitische leerlingen, tot aan de ouders toe

Casus: Op school was een homoseksuele islamitische jongen uitgenodigd om een presentatie te houden. Hij had toen gezegd dat homoseksualiteit binnen de islam toegestaan was. Een islamitische collega werd hier tijdens zijn bezoek aan de moskee in privétijd door ouders op aangesproken.

We zien hier dat hoewel de docent zelf daar geen uitspraak over deed, een collega docent met een islamitische achtergrond in de moskee aangesproken wordt door ouders van de leerlingen. De ouders waren het niet zozeer oneens met het bezoek, maar wel met het feit dat hier een religieuze uitleg aan werd gegeven. Het schoolpersoneel kon deze manier van doen van de ouders niet waarderen. Uiteindelijk is daar een gesprek over geweest met verschillende ouders.

DE IMPLICIETE VREES VOOR WAARDENBOTSINGEN

We kwamen niet alleen waardenbotsingen zelf tegen, maar ook voorbeelden van impliciete vrees voor waardenbotsingen. De openbare basisschool houdt principieel vast aan vrije toegang voor iedereen ongeacht achtergrond. Dit komt soms op kritiek te staan van voornamelijk ouders met een Nederlandse achtergrond, vooral wanneer de diversiteit aan leerlingenpopulatie op school toeneemt.

Casus: Dat wij langzaamaan een 'zwarte' school beginnen te worden, het zij zo. Het belangrijkste is dat wij vasthouden aan het principe dat iedereen welkom is. Het is wel heel lastig omdat de PVV de grootste partij is in de wijk en sommige ouders aangeven dat we op moeten passen.

"Een jongen voelde zich gepest en oncomfortabel in de klas omdat er veel leeftijdsgenootjes met een Turkse achtergrond bij hem in de klas zaten die Turks met elkaar praten omdat zij de Nederlandse taal niet goed spreken."

PO-directeur openbaar

Het uiterste is dat de van oorsprong Nederlandse ouders ervoor kiezen om de kinderen van school te halen en op zoek te gaan naar een school met een meer homogene leerlingenpopulatie, de zogenaamde witte vlucht.

SCHURENDE WAARDEN IN DE KLAS

Op de middelbare scholen is er sprake van schurende waarden en normen in de klassfeer. Dit zien we nauwelijks terug bij de basisscholen.

Docenten vinden het vaak lastig om te gaan met de discussies die in de klas ontstaan over cultureel-religieuze thema's. Soms ontwikkelt zich een eigen dynamiek binnen de school en voegt de school zich naar de wensen van de leerlingen, zoals het volgende voorbeeld op de openbare middelbare school.

Casus: Na de aanslag op Charlie Hebdo was besloten om schoolbreed een minuut stilte te houden. De leerlingen waren hier echter niet over te spreken: 'elke dag sterven er zoveel mensen, daar doen we niks mee, waarom nu opeens wel?'. De docenten legden uit dat dat kwam doordat dit [de aanslag in Parijs] dichterbij komt. Maar de leerlingen spraken dit tegen met: 'voor ons is het ook dichtbij wanneer het moslims zijn die sterven'. De school legt dit tegenwoordig neer bij de docent. Zij of hij dient nu zelf te kijken wat een goede manier is om in de klas met dit soort situaties om te gaan.

Het afdelingshoofd zegt hierover:

"We vinden het belangrijk dat we niet doen wat de opdracht is, maar kijken naar de populatie leerlingen of het speelt bij ons. We hebben na de eerste keer tegen leerlingen gezegd: "we hebben jullie gehoord en het toen niet

goed aangepakt" (verwijzend naar één minuut stilte na Charlie Hebdo). We doen ook geen minuut stilte meer, we geven wel aan bij de klassen als ze erover willen praten dat dat kan. Het wordt bij de klassen zelf neergelegd of zij behoefte hebben om er iets mee te doen. Sommige leerlingen zijn zich er niet eens bewust van."

Afdelingshoofd VO Openbaar

Een docente van de openbare middelbare school ziet dat cultuur en religie door sommige leerlingen als instrument worden ingezet om status te verwerven in een omgeving waarin een religieuze of etnische groep in de meerderheid is. Zo werden er kinderen buitengesloten omdat zij niet Turks, Marokkaans of moslim waren.

Dezelfde docente noemt dat ze het soms lastig vindt om met haar eigen achtergrond als moslima les te geven en onderwerpen als religie en homoseksualiteit aan te snijden. Wanneer ze een afwijkende opvatting inneemt ten opzichte van de leerlingen, maken de leerlingen het haar lastig door hun eigen opvattingen als de waarheid over de islam naar voren te schuiven.

"Ik vind het soms lastig om daar als moslim én als docent te staan. Ze (de leerlingen) zeggen ook: 'je zegt dit omdat je juf bent en hier werkt, maar ik wil het echte antwoord horen'. Ik vond het lastig om het over godsdienst te hebben want ik sta hier als docent. Ik vind het lastig om te zeggen dat dit meegegeven is uit cultuur, en dat het niet goed is uitgelegd dus kan dat moeilijk. Aan de andere kant krijgt een witte collega de repliek dat zij wit is en de leerlingen niet zal en kan begrijpen"

VO docent Openbaar

Iets anders wat we zijn tegenkomen is dat bij ruzies de culturele of religieuze achtergrond (of het idee dat er conflicterende waarden heersen) er door leerlingen pas later worden bijgehaald om daarmee de ander te kwetsen. Leerlingen weten dat dat gevoelig ligt en halen de etnische of religieuze achtergrond aan bij een schelptij (over een kwestie die verder los lijkt te staan van culturele of religieuze achtergrond). Een van de geïnterviewde docente categoriseert dit als pestgedrag.

OMGAAN MET INCIDENTEN

'Als we heel principieel zouden zijn, zouden we veel mensen tegen de haren in strijken, we zouden kunnen zeggen: we hebben niks met geloof te maken. Maar ik ben zelf pragmatisch, en vind het belangrijk dat je dat in algemene ontwikkeling meekrijgt. Die balans is soms lastig te vinden en daar moet je compromissen in sluiten.'

PO-directeur Openbaar

In veel gevallen gaan scholen praktisch om met voorvallen. Het zijn vooral docenten die deze strategie lijken te hanteren. Er worden oplossingen gezocht in de pragmatische sfeer om zo snel mogelijk compromissen te kunnen sluiten. Wat niet betekent dat alle aanspraken worden geaccepteerd. Het is vooral balanceren tussen het principiële en het pragmatische. Zo heeft een openbare basisschool een verandering aangebracht in de regels rondom gebruik van de Nederlandse taal op school om aan te kunnen sluiten bij de belevingswereld van kinderen en ouders, zie casus.

Casus: Eerst was de regel: "We praten Nederlands op school", nu is dat veranderd in "We praten zo veel mogelijk Nederlands op school". Hier krijgt de school veel commentaar op, zowel positief als negatief. Deze verandering was volgens de directeur nodig omdat je daarmee het nut van tweetaligheid niet bagatelliseert en aansluit op de alledaagse werkelijkheid van de ouders en kinderen.

De openbare middelbare school heeft in het verleden een rechtszaak gehad toen een vrouwelijke docente de hand weigerde te schudden van leerlingen en ouders. Dit vond de schoolleiding niet passen bij het openbare karakter van de school. Bij ouders wordt het niet geven van een hand vaak wel geaccepteerd.

"Ouders weigeren soms de hand, ik voel me er altijd onwils klote onder ook al weet ik dat het vanuit respect is. Maar ook een Marokkaanse vrouwelijke collega vond dit heel lastig. We hebben tegen haar gezegd dat ze in gesprek moest gaan met de betreffende vader. Op het moment dat mensen wel een vorm van respect houden dan is het goed. Bijvoorbeeld hand op de borst en buiginkje. Dit hoort ook deels bij de identiteit (openbaar) van de school."

VO-afdelingsleider Openbaar

Scherpere grenzen komen terug in relatie tot het thema homoseksualiteit. Wanneer leerlingen een homoseksuele medeleerling niet accepteren wordt daar streng mee omgegaan en kan

dat leiden tot verwijdering van school. Echter, docenten zelf worden niet aangemoedigd om uit de kast te komen. Dat wordt gezien als een privéaangelegenheid. Tevens lijkt dit een reactie op een mogelijke afwijzende houding van ouders en leerlingen.

Er doen zich ook situaties voor waar het schuurt tussen personeelsleden. Zoals eerder benoemd vinden deze botsingen plaats tussen jonge en oude docenten doordat de laatsten zich vastklampen aan de identiteit van de school en de eersten een meer flexibele houding aannemen en praktisch omgaan met situaties die zich binnen de schoolcontext voordoen. Op de openbare VO-school, met een gemêleerde personeelssamenstelling, zien we botsingen tussen docenten met verschillende etnische achtergrond. Deze botsingen vinden onder meer plaats op grond van gepercipieerde groepsvorming en grappen die als kwetsend worden ervaren (zie casus en quote).

Casus: Een groep collega's besloot op ouderavond buiten de deur te eten. Toevallig waren dit allemaal collega's met een Turkse, Marokkaanse en dus islamitische achtergrond. Er was eten voor iedereen geregeld op school en het feit dat zij weggingen viel slecht bij andere collega's. We signaleerden toen een tweedeling. Achteraf bleek dat dit niet goed was gecommuniceerd. Collega's hadden niet bewust elkaar opgezocht, het initiatief ontwikkelde zich spontaan. Dit werd door de collega's met een Nederlandse achtergrond opgevat als een vorm van uitsluiting.

'Een collega had de hadj (bedevaart) gelopen en kwam terug met nog een lange baard. Hij kreeg van een collega te horen "oh, je geeft nog wel de hand". Die collega bedoelde dat als grap, maar de persoon in kwestie vond dat heel kwetsend alsof hij een ander persoon was geworden.'

VO Afdelingshoofd Openbaar

3.3 Handelwijzen

Alle scholen die we spraken herkennen het thema rondom schurende waarden en normen en zijn hier in bepaalde mate mee bezig, maar dan vooral incidenteel en weinig structureel. Docenten uit het primair onderwijs merken dat de samenstelling van de leerlingenpopulatie verandert, maar ook dat maatschappelijke thema's invloed hebben en de klas binnenkomen. Zich mengen in maatschappelijke discussies vinden docenten nog tamelijk lastig, zowel in het po als vo. Het is erg docentafhankelijk hoe omgegaan wordt met deze kwesties.

Ontwikkeling handelingskader in relatie tot de visie van de school

Hoewel docenten geen behoefte hebben aan specifiek beleid hoe precies om te gaan met schurende waarden en normen, omdat dit te begrenzend zou kunnen zijn, zouden ze wel meer ondersteuning willen. Vooral meer kennis en een schoolbrede visie worden genoemd. Ook vanuit de directies wordt het belang genoemd van een gezamenlijke visie die past bij de cultuur en het lerarenkorps als handelingskader. Verder wordt veelvuldig training genoemd om in de klas maatschappelijke thema's te kunnen bespreken. Vanuit deze behoefte heeft de openbare VO-school een werkgroep identiteit opgericht waarin ze gezamenlijk op zoek gaan naar een gedeelde pedagogische visie.

"Ik vind het wel nodig om de discussie aan te gaan. (...) Ik zou daar wel meer kennis over willen hebben, bijvoorbeeld deskundigen die een keer langs komen" "specifiek beleid vind ik niet nodig"

VO docent Oecumenisch

"De directie zei vooral, voel het even aan. Dat vind ik zelf ook, als het niet leeft dan moet je het niet inbrengen. Ik vind wel dat je hier iemand van de directie of een visie voor nodig hebt maar het moet ook bij de leerkracht passen."

PO docent Katholiek

Het belang van deze visie is dat bepaalde grenzen worden aangegeven. Een docent van de openbare vo school geeft aan dat zij geïnteresseerd is in de inkadering van wat de school van haar als docent en leerlingen verwacht, bijvoorbeeld volgens de regels van de vreedzame school (methodiek burgerschapsopleiding).

"Ik wil weten wat wel en niet kan. Welke houding mag ik aannemen? Inkaderen en grenzen aanbrengen in plaats van echt gedrag opleggen. Welke grappen kan je wel naar elkaar maken en welke niet?"

Docent VO Openbaar

Open dialoog onder personeel

Door scholen wordt belang gehecht aan een open dialoog onderling en leren van elkaar. Door ervaringen en opvattingen met elkaar uit te wisselen proberen scholen grip te krijgen op deze kwesties.

'We proberen het bespreekbaar te maken. We zien het toch als leren vallen met elkaar, een pragmatische insteek, waarbij we er met elkaar moeten uitkomen. We moeten vooral onderling dit proces aangaan.'

PO docent Openbaar

Spanning ontwijken

De openbare basisschool houdt rekening met religieuze wensen bij de buitenschoolse activiteiten. Dat geldt ook voor bepaalde gevoeligheden die mogelijk polarisatie in de hand kunnen werken, bv het al dan niet toestaan van alcohol bij de schoolbarbecue. Zo had het personeel aanvankelijk het idee om alcohol te verbieden en dit kwam voort uit pedagogische motieven, maar werd het idee uiteindelijk toch niet in praktijk gebracht omdat het mogelijk aanleiding zou zijn voor spanningen.

"We hebben aan het eind van het jaar de ouder-barbecue. We hebben een gewone barbecue en een halal barbecue en we vragen ouders om wat eten te maken. Hierbij bied je ouders de mogelijkheid om een eigen stukje mee te nemen en die ruimte lijkt wel essentieel. Vroeger was het ouderfeest traditioneel met een pilsje en Nederlandse muziek, dat verandert met de tijd. Ik kreeg feedback over dat er alcohol was bij de BBQ maar dit stond los van religie. De vraag was moet je wel alcohol willen schenken waar jonge kinderen bij zijn. Dus meer vanuit een pedagogische beredenering en daar valt wat voor te zeggen. Echter gaan we daar niet in mee want dat kan polarisering in de hand werken [vanuit de gedachte die bij sommige ouders kan ontstaan dat alcohol wordt geweerd vanwege druk vanuit islamitische ouders], dus de pils blijft gewoon staan."

PO-directeur Openbaar

3.4 Behoeftte van de scholen

Zoals hierboven vermeld hebben scholen behoefte aan visieontwikkeling, kennis en gesprek onderling rondom waardenbotsingen en hoe hiermee in de onderwijspraktijk om te gaan. Scholen hebben behoefte aan uitwisseling met andere scholen over dit thema, in soortgelijke wijken en met een vergelijkbare leerlingenpopulatie. Hoe gaan die scholen ermee om? Wie heeft een goede methodiek waarbij je diversiteit ruimte kan geven maar tegelijkertijd ook neutraal blijft? Facilitering van dergelijk leren van elkaar vanuit de gemeente, overheid of de onderwijskoepels is een suggestie die we veel zijn tegengekomen.

'Vrije dagen zijn altijd rond de christelijke feestdagen. Hoe ga je daar als openbare school mee om? Waar zeg je dat dat de algemene ontwikkeling is en wanneer begin je over geloofs zaken? Een grote groep ouders en kinderen is actief moslim, hoe verhoud je je daartoe? Daar zou ik wel over willen praten met andere scholen die in een soortgelijke positie verkeren.'

PO-directeur Openbaar

3.5 Conclusie onderwijs

Een eerste conclusie ligt voor de hand: de mate en de wijze waarop het probleem van schurende waarden (en wat daarmee samenhangt) speelt is afhankelijk van de aard van de school. De diversiteit van de leerlingpopulatie, van het docentencorps en van de wijk spelen een rol. Maar ook de aard van de identiteit die de school zich heeft aangemeten. Als die aansluit bij de populatie dan is van schuring in mindere mate sprake. Als deze afwijkt (christelijke identiteit versus islamitische leerlingen) dan kan er sprake zijn van botsingen, waarbij opvalt dat eventuele kwesties op het niveau van de leerkracht worden opgelost. Visievorming vanuit het management ontbreekt veelal, waardoor leerkrachten er vaak alleen voor staan.²

Een tweede voorzichtige conclusie, die samenhangt met deze variatie, is dat er veel individuele worstelingen zijn met concrete kwesties. Individueel op het niveau van de schoolorganisatie, van de leerkracht en ook van de leerling (en de ouders). Soms wordt er weggekeken, regelmatig lijkt er sprake van vermijdingsgedrag (toch alcohol op tafel tijdens de barbecue ondanks dat het vanuit pedagogisch oogpunt minder wenselijk kan zijn), en meestal wordt er een oplossing gevonden die dan pragmatisch wordt genoemd. Soms lijkt dat pijn te doen (bijvoorbeeld het moeten accepteren dat er geen handen worden geschud), en in andere gevallen ervaren de betrokkenen veranderingen als logisch gezien de leerlingenpopulatie (bijvoorbeeld het rekening houden met islamitische (feest)dagen).

Wat betreft de behoefte aan ondersteuning valt in de derde plaats op dat er behoefte is om ervaringen en oplossingen met anderen te delen. De organisatie daarvan tussen scholen kost tijd, maar het lijkt er soms op dat ook binnen de school meer ruimte zou moeten zijn voor het gesprek tussen directie en leerkrachten over de juiste handelwijzen. Het lijkt in ieder geval niet terecht eventuele problemen alleen bij de leerkrachten te laten. Een diverse school vraagt ook, of misschien wel juist om een open en veilig klimaat om ervaringen te delen en vanuit het pragmatische handelen gedeelde handelwijzen te ontwikkelen.

² zie ook KIS-studie maatschappelijke spanningen in het hbo: <https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/maatschappelijke-spanningen-hogescholen.pdf>

4

Schurende waarden, normen en gedragingen op de werkvloer

4.1 Diversiteit in bedrijf

Voor dit deelonderzoek hebben we zeven medewerkers gesproken die werkzaam zijn bij vier verschillende bedrijven³. Van drie bedrijven spraken wij twee medewerkers (in een duo-interview of apart) en van een vierde bedrijf spraken wij een medewerker. De respondenten zijn allen belast met het personeelsbeleid en/of houden zich actief bezig met diversiteitsbeleid. Twee van de vier bedrijven behoren tot de non-profitsector, de andere twee bedrijven tot de profitsector. Binnen elke sector is er binnen dit onderzoek gesproken met een groot bedrijf en een midden- of kleinbedrijf.⁴ Die van de vier bedrijven zijn gevestigd in een grote stad in de Randstad, een bedrijf in een middelgrote stad buiten de Randstad.

Alle vier bedrijven geven aan werknemers in dienst te hebben met een migratieachtergrond. Wel zijn er tussen de bedrijven verschillen in de aantallen. Grote bedrijven die wij voor dit onderzoek hebben gesproken, hebben in verhouding meer medewerkers met een migratieachtergrond dan de kleine bedrijven die wij spraken. Daarnaast hebben de profit-bedrijven tevens een hoger percentage medewerkers met een migratieachtergrond dan non-profit bedrijven.

Alle bedrijven zijn bewust en actief bezig met diversiteitsbeleid. Drie bedrijven hebben de *Charter Diversiteit* van Diversiteit in Bedrijf⁵ ondertekend, het vierde bedrijf is van plan dit binnenkort te doen. Met het ondertekenen van deze charter committeren zij zich aan het doel diversiteit⁶ op de werkvloer te bevorderen. De

³ In deze rapportage gebruiken we de termen 'bedrijf' en 'bedrijven' ook als het gaat om niet commerciële organisaties. In de tekst is waar relevant aangegeven of het om een organisatie in de profit of non-profit sector gaat.

⁴ De bedrijven die vallen onder midden- en kleinbedrijf hebben tussen de 50 en 250 medewerkers. Grote bedrijven hebben meer dan 250 medewerkers in dienst.

⁵ <http://diversiteitinbedrijf.nl/>

⁶ Diversiteit in de brede zin, dus bedrijven kunnen zich focussen op diversiteit op basis van culturele, etnische en religieuze achtergrond, maar ook op gender, leeftijd en/of LHBTI.

manier waarop de bedrijven invulling geven aan diversiteitsbeleid verschilt.

Een bedrijf heeft de focus gelegd op het bevorderen van de doorstroom van medewerkers met een migratieachtergrond naar hogere functies. Het is dit grote bedrijf opgevallen dat de lagere niveaus binnen het bedrijf (etnisch) diverser zijn dan de hogere lagen. Daarnaast zien zij een hoge uitstroom van medewerkers met een migratieachtergrond.

Een klein bedrijf geeft invulling aan het diversiteitsbeleid door met het hele team stil te staan bij verschillen tussen mensen. Het bedrijf redeneert als volgt: wanneer iedereen gezien wordt als mens, in plaats van louter als moslim of als iemand met een migratieachtergrond, is er meer begrip en respect voor elkaar. Het laatste bedrijf is nog zoekende in de wijze waarop zij invulling willen geven aan het diversiteitsbeleid. Het bedrijf dat de charter wil ondertekenen, heeft nog geen diversiteitsbeleid, maar wil zich wel in brede zin op diversiteit gaan focussen (leeftijd, gender, etnische achtergrond etc.).

4.2 Religie op de werkvloer

Religie, in het bijzonder de islam, speelt bij alle bedrijven een rol op de werkvloer. Werkgevers merken op dat er medewerkers zijn die bijvoorbeeld pauzes nemen om te bidden, overdag niet eten tijdens de maand Ramadan, of meer vrij nemen gedurende die maand. Binnen de bedrijven is er volgens de geïnterviewden echter geen of nauwelijks sprake van schurende waarden en normen wanneer het gaat om religieuze opvattingen.

Drie van de vier bedrijven bieden de mogelijkheid aan medewerkers om zelf hun werkdag in te delen. 'Wanneer een werknemer eerder wil beginnen, om zo eerder naar huis te kunnen in verband met het vasten in de maand Ramadan, dan past dat binnen in de bedrijfscultuur. Bij bedrijven die een striktere dagindeling hanteren, kan dit mogelijk wel voor wrijvingen zorgen.'

We zijn in de interviews ook wel degelijk knelpunten tegen gekomen. Vooral bij het bedrijf waar diversiteitsbeleid in ontwikkeling is (groot bedrijf non-profit), spelen er zaken op de werkvloer die niet per se tot conflicten leiden, maar wel in zekere zin schuren. Zo faciliteert het bedrijf een gebedsruimte, maar bestaat volgens een geïnterviewde bij de werknemers reserve om daarvan gebruik te maken, omdat zij het gevoel hebben dat zij erop worden aangekeken. Ook zijn er signalen dat islamitische medewerkers aangesproken worden op maatschappelijke gebeurtenissen (aanslagen gepleegd in naam van de radicale islam) door collega's en dat zij dit als vervelend ervaren. "Als moslim is het soms lastig om na dit soort gebeurtenissen naar kantoor te gaan."

De werknemers met een islamitische achtergrond lijken bij dit soort situaties eventuele conflicten vooral te vermijden. Zo kiest bij een van de bedrijven een medewerkster bij haar gang naar de gebedsruimte er bewust voor om een langere route door het gebouw te nemen, om zo te vermijden dat ze langs collega's loopt en die kunnen zien dat ze gaat bidden. Wanneer medewerkers aangesproken worden op maatschappelijke ontwikkelingen, zoals aanslagen, kiezen zij er veelal voor om niet aan te geven dat zij deze vragen en/of opmerkingen als ongemakkelijk ervaren.

In dit licht is het goed om op te merken dat bovenstaande knelpunten benoemd zijn door een geïnterviewde medewerker die zelf een islamitische achtergrond heeft en bovendien een tijdelijke functie bekleedt. De medewerker zegt hierover: "Ik zit hier als trainee en ben straks weer weg dus ik heb niks te verliezen. Ik zeg wat ik vind of zeg dat voor anderen, die dat zelf niet snel zullen doen. Daardoor krijg ik soms ook signalen die anderen niet zouden opvangen." Deze uitspraak bevestigt het mijdingsgedrag van medewerkers met een islamitische achtergrond, maar laat ook zien dat het idee bestaat dat medewerkers die zich wél uitspreken over ervaren knelpunten, consequenties moeten vrezen en daarbij "iets te verliezen hebben".

4.3 Definitie schurende waarden en normen

Aangezien de gesproken medewerkers van de bedrijven aangeven niet of nauwelijks te maken hebben met schurende waarden en normen in relatie tot de islam, is het interessant om te bekijken wat zij daaronder verstaan. Medewerkers van drie van de vier bedrijven gaven een omschrijving, te weten:

"Als ik denk aan de term schurende waarden en normen dan denk ik aan het feit dat de waarden die je vanuit thuis hebt meegekregen niet overeenkomen met de waarden die wij hebben. Wat hier belangrijk wordt gevonden is dat iedereen open over alles moet kunnen zijn, bijvoorbeeld over seksualiteit. Dit kan schuren."

Bedrijf 1, groot, profit

"Cultuurverschillen, het niet begrijpen van elkaar, je eigen cultuur aanhouden en van daaruit elkaar niet begrijpen, van beiden kanten."

Bedrijf 3, klein, profit

"Schurende waarden kunnen bijvoorbeeld persoonlijke waarden & karakters zijn, die als schurend worden ervaren. Dit zie je vaak terug binnen aantal moeilijk verlopende processen en is lastig te voorkomen."

Bedrijf 4, klein, non-profit

Casus: Een bedrijf heeft een medewerker in dienst van Hindoestaanse komaf. Zij is erg fel. Zij heeft zelf het idee dat zij met collega's gewoon een discussie voert, terwijl collega's dit ervaren als conflict en/of ruzie. De werkgever heeft het idee dat haar felheid cultureel bepaald is. De spanningen tussen de collega's loopt soms dermate op dat de bewuste medewerker uiteindelijk overgeplaatst is naar een andere afdeling. Daar verloopt de communicatie beter.

Wat opvalt is dat de visie op en omgang met schurende waarden en normen sterk uiteenloopt. Zo heeft de opvatting van Bedrijf 1 betrekking op de dominante westerse (Nederlandse) waarden waar eenzijdige aan aangepast lijkt te moeten worden. Terwijl Bedrijf 3 schurende waarden en normen veel meer verklaart vanuit wederkerigheid, waarbij onbegrip voor elkaar centraal staat. Bedrijf 4 ziet schurende waarden en normen meer als een conflict op individueel niveau, waarbij persoonlijke waarden en karakters met elkaar in conflict kunnen raken. Als gevolg hiervan zullen de bedrijven verschillende zaken als schurende waarden en normen bestempelen. Het is daarbij aannemelijk dat de manier waarop de bedrijven schurende normen en waarden definiëren ook in verband staat met wanneer en hoe zij daarop zullen anticiperen. De uiteenlopende ideeën over wat schurende waarden en normen zijn, geven aan hoe het gebruik van deze termen in de praktijk complex kan zijn.

4.4 Schurende waarden en normen: in praktijk en theorie

Aan de geïnterviewden is gevraagd welke schurende waarden en normen in relatie tot tegengestelde opvattingen met een religieuze achtergrond zich voordoen. Ook is gevraagd hoe zij op bepaalde situaties zouden reageren, ook al zijn ze die (nog) niet in de praktijk tegengekomen.

Religieuze uitingen (zoals bijvoorbeeld het dragen van een hoofddoek of baard). De respondenten stellen dat de bedrijven er geen moeite mee hebben als een werknemer een hoofddoek draagt. Sterker nog, zij zouden dat juist – in het kader van hun diversiteitsbeleid – aanmoedigen. Een bedrijf geeft aan wel problemen te hebben met een boerka, wegens beperkte communicatiemogelijkheden. Het sentiment dat op de arbeidsmarkt geldt, het uitstralen van (religieuze) neutraliteit, leeft bij deze bedrijven niet. Hetzelfde geldt voor het dragen van een baard door islamitische medewerkers.

“Een baard vinden we prima, zolang deze er verzorgd uitziet. Dit geldt overigens ook voor mannen zonder islamitische achtergrond”

Bedrijf 3, klein, profit

Spirituele behoeften (gebedsruimte/gebedstijd). Drie van de vier bedrijven hebben een gebedsruimte voor islamitische medewerkers. Zoals al eerder gesteld, kunnen de medewerkers vaak zelf hun werkdag indelen. De werkgevers geven de medewerkers dus de ruimte om tussen het werk door te bidden.

“Wij hebben flexibele werktijden, het gaat om wat je aflevert. Je kan dus zelf je momenten kiezen om te bidden.”

Bedrijf 1, groot, profit

Zoals eerder in de paragraaf *Religie op de werkvloer* aangegeven, kunnen medewerkers met een islamitische achtergrond zich echter bezwaard voelen om daadwerkelijk gebruik te maken van deze ruimte. Angst voor afkeurende reacties van collega's spelen daarbij een rol.

Voedingsbehoeften (aanbieden halal-voedsel/non-alcohol). De bedrijven hebben niet standaard halal-voedsel in hun kantines. Wel geven zij aan dat het mogelijk is om bij de cateraar halal-voedsel te bestellen wanneer daar om gevraagd wordt. De bedrijven stellen ook dat zij nog niet meegemaakt hebben dat werknemers om halal-producten hebben gevraagd.

Casus: Het bedrijf houdt elke vrijdagmiddag een borrel met alle medewerkers. Het valt de werkgever op dat de islamitische medewerker die zij in dienst hebben nooit bij de borrels aanwezig is. De werkgever weet niet of de medewerker nooit aanwezig is, omdat andere medewerkers alcohol nuttigen. De werkgever neemt zich voor dit te bespreken met de bewuste medewerker.

Omgangsvormen man/vrouw (handen schudden). Hoewel geen enkel bedrijf te maken heeft gehad met een werknemers die leden van de andere sekse geen hand wilde schudden, vinden de respondenten dit potentieel wel problematisch. De respondenten stellen dat er intern waarschijnlijk wel begrip zou zijn, maar extern waarschijnlijk minder. Dat heeft vooral te maken met klantcontact. Bij het niet willen schudden van de hand van iemand van de andere sekse lijken de bedrijven een grens te trekken. Vaak heeft dat ook te maken met het karakter en de visie van het bedrijf.

“Je maakt hierbij ongewenst onderscheid tussen man en vrouw en dat zou wel lastig zijn. Juist omdat wij strijden voor gelijkheid van iedereen. Eventueel zou er intern nog wel vrijheid in bestaan, maar in klantencontact is die er niet.”

Bedrijf 4, klein, non-profit

Het conformeren aan de dominante waarden en normen komt ook bij dit punt kort ter sprake.

“Sommige mensen (medewerkers) zullen een hand geven tegen hun zin in”

Bedrijf 2, groot, non-profit

4.5 Handelwijzen

Afwachtende, pragmatische houding

Pragmatisme is het credo bij bedrijven wanneer het gaat om omgaan met situaties waarin religieuze opvattingen en behoeften een rol spelen. Alle respondenten zeggen dat ze geen visie of beleid hebben op dit punt, maar er pas actief mee aan de slag gaan als er zich een situatie voordoet.

Casus: Binnen een bedrijf hebben enkele islamitische medewerkers aangegeven behoefte te hebben aan een gebedsruimte. Vervolgens heeft de HR-afdeling ervoor gezorgd dat er in de kleedkamer een gebedsruimte beschikbaar werd gesteld.

Pas als bepaalde behoeftes worden uitgesproken, gaat men daarmee (weliswaar over het algemeen adequaat) mee aan de slag. Twee van de vier respondenten geven tegelijkertijd ook aan dat zij liever eerder en pro-actiever aan de slag willen met eventuele schurende waarden en normen. Ook om zo conflicten te vermijden.

“Wij hebben het idee dat schurende waarden soms onder het vloerkleed worden geveegd.”

Bedrijf 4, klein, non-profit

Proactief beleid gericht op acceptatie en respect voor alle medewerkers

Hoewel Bedrijf 3 geen duidelijke richtlijnen heeft hoe om te gaan met religieuze verschillen, hanteren zij wel een proactief beleid wanneer het gaat om de acceptatie van medewerkers binnen het team. Wanneer een nieuwe medewerker wordt aangesteld, wordt in brede zin gevraagd wat zijn/haar behoeften zijn en hoe het bedrijf daarin kan voorzien. Medewerkers worden hierbij actief uitgevraagd naar hun behoeften, daar waar de bedrijven die een afwachtende houding hanteren dat doorgaans niet doen. Ook wordt de nieuwe medewerker uitgebreid geïntroduceerd binnen het huidige team. Het bedrijf hoopt hiermee een connectie te maken op persoonlijk niveau (een medewerker zien als een mens met allerlei kwaliteiten, i.p.v. alleen “de moslim”) en zo ook meer onderling respect en begrip te creëren.

Institutionalisering van behandeling ethische kwesties

Een bedrijf⁷ heeft het omgaan met ethische kwesties (in brede zin) geïnstitutionaliseerd in de vorm van een ethiekcommissie. De leden van de commissie dienen intern mogelijke ethische kwesties op te halen, maar medewerkers mogen die ook zelf (anoniem) bij de commissie melden. De commissie heeft daartoe een aparte pagina op intranet. Over de uitspraak wordt intern gecommuniceerd. Tot nu toe heeft de commissie geen zaken behandeld waarbij religie een rol speelde.

Zoeken naar oplossingen zonder inmenging management

De bedrijven geven aan dat conflicten op de werkvloer en veranderingen, zoals het beschikbaar stellen van een gebedsruimte, opgelost worden op de werkvloer, met ondersteuning van de HR-afdeling. De respondenten achten dit ook wenselijk. Het management moet geïnformeerd worden, maar wat er op de werkvloer speelt, moet ook op de werkvloer opgelost worden, zonder inmenging van het management.

WAAROM WEINIG SCHURENDE WAARDEN EN NORMEN?

Aan de respondenten is gevraagd waarom zij denken dat zij weinig te maken hebben met schurende normen en waarden op de werkvloer met betrekking tot religieuze opvattingen. Zij dragen daar twee redenen voor aan.

- Het karakter en het doel van een bedrijf kan een bepaald type medewerker aantrekken. Dit kan ervoor zorgen dat medewerkers met sterke religieuze waarden en normen zelf al een selectie maken. Mogelijk hebben zij bij een bedrijf het idee dat er geen ruimte is voor hun religieuze behoeften en solliciteren zij eerder bij een bedrijf waarvan zij dat idee wel hebben. Dit mechanisme is vergelijkbaar met de “etnische match” die speelt op de stagemarkt (zie Klooster et al., 2016). Jongeren kiezen er bewust voor om stage te lopen bij een bedrijf waar er veel etnische diversiteit is in het medewerkersbestand en/of de eigenaar zelf ook een migratieachtergrond heeft. De jongeren hebben het idee dat ze met deze keuze niet of minder met discriminatie te maken krijgen en meer zichzelf kunnen zijn (in wensen en religieuze behoeften). Daarnaast kan het doel van een bedrijf ook bepaalde medewerkers afweren. Een van de bedrijven binnen dit onderzoek komt onder meer op voor de belangen van sekswerkers en heeft regelmatig contact met hen. Het kan zijn dat streng religieuze werknemers dit dan als een minder passende werkgever beschouwen.
- Respondenten sluiten zeker niet uit dat er op de werkvloer (meer) schurende waarden en normen spelen waar zij niet van op de hoogte zijn. Zeker omdat zij vaak geen proactieve houding aannemen om eventuele schurende waarden en normen te detecteren. De geïnterviewden kunnen zich voorstellen dat medewerkers een drempel ervaren om hun religieuze behoeften en wensen kenbaar te maken, zeker wanneer het schuurt. De bedrijven noemen hierbij de uitzonderingspositie van werknemers met een migratieachtergrond (ze zijn er maar met weinig) en het maatschappelijk discours rondom moslims.

“Moslims komen er in het maatschappelijk debat niet altijd goed van af. En door dingen bij de commissie ethiek neer te leggen wordt het misschien al snel te zwaar”

Bedrijf 1, groot, profit.

⁷ De andere bedrijven beschikten niet over een dergelijke commissie.

Binnen dit onderzoek zijn signalen naar voren gekomen die dit vermoeden van de werkgevers bevestigen. Diverse voorbeelden duiden erop dat medewerkers met een islamitische achtergrond zich (soms met tegenzin) conformeren aan bestaande waarden en normen en een dialoog daarover vermijden of niet actief aangaan.

4.6 Advies andere bedrijven

Wanneer de bedrijven gevraagd werd naar hun advies voor andere bedrijven, benadrukken zij allemaal het belang van een dynamische organisatie. Een bedrijf kan niet statisch zijn, maar moet open staan voor verandering. De gedachte dat nieuwe medewerkers zich altijd moeten aanpassen aan de heersende norm, vinden zij niet in verhouding staan met de veranderende maatschappij en de samenstelling daarvan. Met elkaar in dialoog gaan en het hanteren van een open communicatie is hierbij het allerbelangrijkst volgens de gesproken bedrijven.

“Het mag schuren, niet alleen bij die ander maar ook bij jou [als bedrijf]. Als bedrijf moet je de ruimte bieden om hierin mee te bewegen. Puur het er al over hebben leidt al tot een soort verandering.”

Bedrijf 4, klein, non-profit

4.7 Conclusie werkvloer

De eerste conclusie die we denken te kunnen trekken op basis van het beperkte aantal gesprekken dat we hebben gevoerd is dat we bij de bedrijven een wat meer afwachtende houding signaleren dan in het onderwijs. Bedrijven wachten bijvoorbeeld religieus gemotiveerde verzoeken af, waar vervolgens op een pragmatische wijze naar een oplossing wordt gezocht.

Daarmee hangt in de tweede plaats samen dat bedrijven eerst en vooral zorg wil dragen voor de voortgang van het eigen primaire bedrijfsproces (ofwel het werk moet uitgevoerd worden). Bij vragenstukken betreffende religieuze en/of principiële kwesties zetten de geïnterviewde bedrijven vooral in op –wederkerigheid, het over en weer inspanssen om de situatie op de werkvloer zo veel voor mogelijk iedereen werkbaar te maken en te houden. In dat verband valt op hoe makkelijk wordt omgegaan met verzoeken rond islamitische (feest)dagen en het vasten in de maand Ramadan.

Ten slotte concluderen we dat de respondenten van de bedrijven niet bekend waren met spanningen op de werkvloer die voortkomen uit het schuren van religieuze normen en waarden. Hierbij gaven respondenten tegelijkertijd aan dat e.e.a. mogelijk

buiten hun blikveld afspeelt. Ook zijn er signalen dat medewerkers met een islamitische achtergrond zich (soms met tegenzin) conformeren aan bestaande waarden en normen en een dialoog daarover vermijden of niet actief aangaan.

Ook stellen de bedrijven dat er mogelijke bepaalde pre-entry mechanismen verband kunnen houden met, zover hen bekend, de geringe schurende waarden en normen. Aan de kant van de werknemer zullen zij er mogelijk voor kiezen om überhaupt niet te gaan werken bij bedrijven die hen qua doelstelling, (diversiteits)beleid en/of de samenstelling van het personeelsbestand niet aanstaan. Aan de kant van de werkgevers kunnen zij gedurende de selectieprocedure bewust of onbewust kiezen voor de werknemer die het meest op hen lijkt, en daarmee eventuele spanningen vermijdt.

Bijlage 1: Uitwerking van de gesprekken

Voor de gesprekken werd een selectie gemaakt van vooraanstaande experts die geschreven hebben over de verhouding tussen religie en rechtsstaat. Op grond van hun publicaties hebben we gezocht naar een zo groot mogelijke variatie in standpunten over het vraagstuk van schurende waarden en de normen en gedragingen die daaruit voortvloeien.

De gesprekken werden alle gevoerd door Hans Boutellier, daarin bijgestaan door Mehmet Day (gesprekken met Paul Cliteur, Abdulhawid van Bommel), Suzan de Winter (gesprek met Maurice Adams) en Ahmed Hamdi (gesprekken met Rafik Dahman, Maurits Berger). De transcribeerde verslagen werden geredigeerd tot onderstaande verslagen. Enkele ervan zijn in verkorte vorm verschenen op de website van KIS in de rubriek *Kis in gesprek met ...*

Interview met Paul Cliteur

'Democratie moet weerbaar zijn'

Paul Cliteur is rechtsgeleerde, filosoof en opiniërend columnist en publicist. Hij is hoogleraar Encyclopedie van het recht aan de Universiteit Leiden. Democratie moet weerbaar zijn, meent hij, om voort te kunnen bestaan en een zelflegitimatie verschaffen en verdedigen. Hij is uitgesproken atheïst en pleit voor dierenrechten.

In deze studie kijken we naar de vrijheid van meningsuiting en de godsdienstvrijheid en waar die eventueel schuren. Laten we beginnen met de vrijheid van meningsuiting, ziet u die als absoluut?

'Wat betreft de vrijheid van meningsuiting kun je onderscheid maken tussen hoe het positief rechtelijk is georganiseerd en hoe ik het zou willen zien. Daarnaast onderscheid ik een tussencategorie van de *facto*-beperkingen van vrijheid van meningsuiting.

De vrijheid van meningsuiting zoals deze nu positief rechtelijk is geregeld, is niet absoluut. We hebben in ons positieve recht allerlei beperkingen aangebracht op die vrijheid. Waar ik de laatste tijd veel mee bezig ben zijn de beperkingen van de artikelen 137c en d van het Wetboek van Strafrecht, die groepsbelediging en de zogenoemde haatspraak strafbaar stellen. Godslastering is er pas in 2014 uitgehaald. Dat was vanaf het einde van de negentiende eeuw tot heel recent een apart artikel, dus een beperking van de vrijheid.'

En wat verstaat u onder de *de facto*-beperkingen van de vrijheid van meningsuiting? Empirisch rechtsonderzoek?

'Inderdaad, te beginnen met de Rushdie-affaire in 1989 wanneer een radicale geestelijke, tevens politieke leider van Iran een doodsvonnis uitvaardigt over een Britse schrijver. Deze affaire introduceerde een heel nieuwe *ballgame* in het internationale verkeer. Hoe cynisch ook, het was een geweldige uitvinding van Khomeini, want met een fatwa introduceerde hij een nieuwe beperking van de vrijheid van expressie. Intussen zijn er andere slachtoffers gevallen, bijvoorbeeld de Deense cartoonist in 2005 en de redactie van Charlie Hebdo.'

Bedoelt u dat Khomeini met zijn fatwa destijds, met name in het Westen, een nieuw quasi-rechts feit creëerde?

'Ja, en dat noem ik *modern hostage taking*: de moderne manier om mensen in gijzeling te nemen. In feite werd Rushdie gegijzeld in zijn eigen land. Persoonlijk vind ik dat de vrijheid van meningsuiting inderdaad beperkt moet worden, maar volgens een andere begrenzing dan de Nederlandse overheid of Khomeini stelt. Ik stem niet altijd in met de beperking zoals genoemd in de Nederlandse wetgeving. Volgens de artikelen 137c en d zijn er vier dingen die niet mogen voor vijf categorieën, namelijk aanzetten tot haat, aanzetten tot discriminatie, aanzetten tot gewelddadig optreden en groepsbelediging. Dat vind ik nogal verschillend van aard. Ik vind dat de kern moet liggen in het verbod om aan te zetten tot gewelddadig optreden. Dat iemand zich publiekelijk uitspreekt over de dood van een ander vind ik te ver gaan, zoals bij Khomeini en Rushdie. Dan is er sprake van een legitieme beperking van de vrijheid van meningsuiting. Maar als je het hebt over aanzetten tot discriminatie, is dat al een stuk lastiger. Ik vind dat discriminatie strafbaar moet zijn. Maar moet je nou ook *aanzetten tot discriminatie*, dus dingen zeggen die misschien discriminerend zijn, ook strafbaar tellen? Dat vind ik twijfelachtig. Het legt een zware hypotheek op onze conversatie. Want als wij een open gesprek hebben, dan is het erg moeilijk om daarin consistent te zijn als je continu bezig bent met het ontwijken van verbale discriminatie.'

Maar daar ontwikkelt zich dan jurisprudentie.

'Ja, maar ook de jurisprudentie is niet consistent, omdat het systeem naar mijn smaak onwerkbaar is. Het OM vervolgt allerlei zaken niet, en soms weer wel. Ook in het veroordelingsbeleid van rechters zit geen consistentie. Er moet een moment komen dat we het systeem weer kritisch gaan bekijken. Dus dat aanzetten tot discriminatie op dezelfde wijze gecriminaliseerd gaat worden als het aanzetten tot gewelddadig optreden. Dat geldt ook voor aanzetten tot haat. Kijk, haat is niet geen verheffende emotie. Aan de andere kant heb je soms ook de motivatie nodig om tegen haat in opstand te komen.'

Haten is niet strafrechtelijk verboden. Daarin onderscheidt het zich van discriminatie.

'Het is gek, want aanzetten tot haat is wel verboden maar haat zelf is niet verboden. Dat geldt ook voor groepsbelediging overigens. En daar heb ik nogal wat kanttekeningen bij. Niet alleen bij de vier gronden, maar ook bij de genoemde vijf discriminatiegronden: ras, religie, geslacht, handicap en seksuele voorkeur. Met name over ras en religie is veel te zeggen. Je kunt racistische uitingen wel strafbaar stellen, maar ras wordt tegenwoordig zo extensief geïnterpreteerd, daar valt elke vorm van culturele kritiek onder. Het wordt onderdeel van *identity politics*. Als jij tegen Trump bent, dan zeg je niet, ik ben tegen hem om die of die reden, maar je roept: die man is een racist. Terwijl je niet goed weet wat hij precies voor racistisch heeft gedaan. Racisme wordt een paraplueterm om je afkeer van een bepaalde persoon mee aan te duiden. De Duitsers noemen het *Kulturracismus*, bijvoorbeeld wanneer je zegt dat je niet houdt van Marokkaanse muziek. Ik noem deze trend *racificatie* en ik vind dat gevaarlijk. Allerlei dingen worden in verband gebracht met ras, die strikt genomen er niks mee te maken hebben. Dat was ook mijn punt tijdens het Wildersproces. Hij doet uitspraken over een nationale categorie, zoals je ook uitspraken kan doen over Polen, Fransen en Belgen. Maar het is strikt genomen niet in strijd met het Nederlandse strafrecht. Toch heeft de rechter hem op dat punt veroordeeld omdat nationaliteit en ras met elkaar worden vermengd.'

Identiteitspolitiek en een gebrek aan levensfilosofie leiden al gauw tot benoemen van dat wat jij niet bent, aan de hand van de ander. Tot vijandigheid en uitsluiting dus. Hoe ziet u dat?

'Ik onderschrijf die analyse volledig. Ik vrees de identiteitspolitiek omdat het de sociale cohesie en stabiliteit in de maatschappij zal schaden. *Identity politics* gaat terug naar de Amerikaanse politiek. De zwarte bevolking zei op een gegeven moment '*black is beautiful*' en verhief het zwarte ras boven het witte. Dat zie je ook bij feministische bewegingen die menen dat vrouwen intelligenter zijn dan mannen. Ik begrijp waar het vandaan komt, maar als het doorschiet, krijgt het heel onaangename gedaantes. De identiteitspolitiek is een roep om terug te gaan naar je *roots* en dat wakkert het wij-zij-denken aan. Je geeft daarmee ook de Ku Klux Klan een motivatie om hun *roots* aan te halen. Dat ondermijnt volgens mij de coherentie van de natie als geheel.'

'Als alternatief, denk ik dat we terug moeten naar universele waarden. Ik schreef in 2007 *Moreel Esperando*. Het is een pleidooi voor bepaalde universele waarden, niet absoluut. In 1948 beschreef de Verenigde Naties een minimale kern van waarden die overal op de wereld zouden moeten gelden, zoals

recht op vrijheid van meningsuiting, lichamelijke integriteit en vrijheid van godsdienst, en die onderschrijf ik. Niet alles in dat verdrag is even gelukkig hoor, want er wordt ook genoemd dat je het recht moet hebben om te genieten van kunst. Ik noem dat de proliferatie van mensenrechten. Het is gevaarlijk, want je moet bij de kern blijven.'

Zegt u daarmee dat de westerse cultuur het best in staat is de universele waarden te formuleren?

'Klopt, de westerse cultuur is het meest dichtbij de rechtstaat en de democratische instituties gekomen. Maar de westerse cultuur is ook twee wereldoorlogen, mensen die vreselijke dingen deden met boter op hun hoofd. Niettemin, is de westerse cultuur ook de cultuur van bepaalde instituties als mensenrechten, democratie en rechtstaat. En deze instituties zijn universeel en ik vind ze het verdedigen waard. Of je vervolgens humanitair moet interveniëren in Irak en Afghanistan is een andere vraag, in de sfeer van politieke strategie en pragmatiek.'

Als je vervolgens gaat kijken naar geloofsuitingen, in welke mate kan iemand vanuit het geloof claimen dat bijvoorbeeld zijn of haar dochter geen gymles mag hebben?

'Dit wordt gedaan door te wijzen naar een openbaring: een passage uit het Oude Testament of uit de Koran als uitgangspunt op grond waarvan deze boeken een hogere status genieten dan het recht. Het is voor gelovigen niet een gewoon boek, maar een *heilig* boek. Zij vertrouwen op een diepere en hogere wijsheid dan dat ze zelf kunnen voltrekken. En dat is problematisch.'

Wat betekent dat voor de praktijk van de uitgangspunten van de democratische rechtstaat en hoe dient men daarop te reageren?

'Het klinkt misschien postmodern, maar ik heb de laatste tijd geprobeerd de radicaal monotheïstische traditie te deconstrueren. Waar liggen de pijnpunten van dit wereldbeeld? Niet om gelovigen te treiteren of hun spirituele benadering van die teksten te verloochenen, maar om het probleem te duiden binnen de democratische rechtstaat. En dan denk ik aan morele heteronomie: de religie centraal stellen en je moraal daaraan ontleen. Dit wordt gesymboliseerd in het offer dat Abraham moet brengen door zijn zoon te vermoorden vanuit een vermeend bevel van God. Daar wordt hij overigens voor geprezen, zowel in de Bijbel als in de Koran. Daarom is het naar mijn mening niet mogelijk het Offerfeest te accepteren als nationale feestdag. Omdat het iets symboliseert wat eigenlijk heel verkeerd is; de bereidheid van Abraham om te doden in verband met een vermeend bevel van God. Het einde van de Ramadan zou daarentegen wel kunnen.'

Zit dat meer in de monotheïstische godsdiensten dan in de polytheïstische godsdiensten?

'Het gaat niet om een of meerdere goden. De morele heteronomie is het probleem. Ik ben voor morele autonomie. Dat kan tot conflicten leiden. In het Oude Testament vermengen Israëlitische mannen zich met Moabitische vrouwen, en dat is een gruwel in het oog van de heer. Mozes krijgt het bevel van God om allebei de groepen te straffen, omdat ze in religieuze zin vreemdgaan, maar twijfelt. Een zekere Pinegas doorsteekt een man en een vrouw met een speer. Hij is de eerste religieuze terrorist en de eerste anarchist, vanuit het idee, als God ons een bevel geeft dan moeten we dat uitvoeren. Pinegas wordt gepezen voor zijn moord. Het probleem is dus de morele heteronomie, het religieuze anarchisme en het terrorisme dat daaruit voortvloeit. En dan heb je nog de ideologen die daartoe oproepen zoals de profeet Elija. Dat theo-terrorisme zit er als traditie in. En dan hebben we het alleen nog maar over het Oude Testament, en niet eens over de Koran. We zijn te onwillig geweest om dit te zien, ook als overheid. Als we het terroristische wereldbeeld, ofwel de ideologie achter het terrorisme analyseren, zouden we een cultureel contraterroisme kunnen bedrijven. Dat hebben we niet gedaan en daarom hebben we nu nog steeds het terrorisme totaal niet onder controle.'

Dit postmoderne idee om het monotheïsme te deconstrueren is nogal wat. Hoe ziet u dat in de praktijk?

'Ik ben gefocust op de problemen. Ik wil begrijpen welke stappen jongeren zetten die uitreizen naar Syrië en een kalifaat willen vestigen. Alleen als we dat begrijpen zijn we in zekere zin weerbaar. Ik ben bang dat wij niet opgewassen zijn tegen het kwaad waarmee we geconfronteerd worden. Als je in een culturele oorlog belandt, moet je kunnen uitleggen waarom jouw waarden beter zijn dan die van de ander. De boel moet dan gemobiliseerd worden. En het probleem met de postmodernen is dat ze niet kunnen mobiliseren.'

Heb je daar een fundamentele argumentatie voor nodig of een empirische?

'Ik kan me voorstellen dat er andere wegen zijn om de democratische rechtstaat te verdedigen dan die van mij. Ik kan me ook voorstellen – als we het hebben over pragmatisme – dat mijn strategie niet in elke context de meest succesvolle is. Als je in Saoedi-Arabië de doodstraf wil afschaffen, dan kom je niet ver met westerse geleerden. Je zou dan eerder de eigen geschriften moeten gebruiken om indruk te maken. Dat is een pragmatiek die ik in die situatie wel goed vind, maar die je hier in Nederland niet hoeft toe te passen. Integratie via de islam is lange tijd bepleit,

maar ik heb het gevoel dat we daarmee de fundamenten van de rechtstaat verloochenen, omdat we een theologisch vocabulaire gaan spreken in een situatie waar dat helemaal niet nodig is. In Saoedi-Arabië is het nodig, maar in West-Europa niet. Laten we de seculiere taal spreken waar dat mogelijk is.'

In uw benadering ontbreekt naar mijn gevoel de gemeenschappelijkheid. U vat het vrij individueel op. Religie is de grootste populaire cultuur die we hebben; een cultuurgoed waarin gemeenschappelijkheid wordt ervaren. Als dat wegzakt, zoals dat in het seculiere experiment is gebeurd, krijgen we een vrij droogstaande inbedding waarin pragmacratie als enige overeind blijft.

'Veel seculieren denken dat ze erg pragmatisch zijn, terwijl veel juist ook principieel zijn. Je kan er een bepaalde mate van zingeving in vinden, zoals in de grote literatuur. Ik vind het te gemakkelijk gesteld dat het atheïsme geen bezielend verband biedt. In elk geval geeft het mij wel voldoening. Ik raak geïnspireerd van de verhalen van de ander waarin ik me herken. Kennelijk kunnen we met herkenning culturele grenzen overschrijden. Dat heb ik met Ayaan Hirschi Ali en met mijn collega op de universiteit Afshin Ellian.'

Als religieuze ouders of kinderen op een school aanspraak doen op bepaalde claims vanuit de godsdienst die schuren met waarden en normen van de school, wat is daar dan een goede reactie op?

'Ik zie een belangrijk probleem in religieus fundamentalisme. Dat doet zich voor in alle religieuze stromingen, maar op dit moment is het probleem de politieke islam of het islamisme. We moeten ons met dat islamisme bezighouden, de ideologie begrijpen. De manifestaties ervan zijn bijvoorbeeld geen handen schudden. In het uiterste geval kun je dwingende maatregelen opleggen, bijvoorbeeld rondom het dragen van een hoofddoek. Geen religieuze tekenen in ambtelijke dienst, het leger of bij de politie omdat deze religieus en ideologisch neutraal moeten zijn. Dat is een stevig staatsrechtelijk argument. Daarnaast hebben we de maatschappij. In een maatschappelijke situatie vind ik het persoonlijk niet prettig dat religieuze kledij of uitingen zo demonstratief worden getoond. Maar een verbod gaat te ver. De school zit hier tussenin.'

En een verbod op de boerka?

'Boerka dient verboden te worden, omdat het een manifestatie van een extremistische geloofsbeleving en van vrouwenonderdrukking is, met name in andere delen van de wereld zoals Afghanistan. De symboliek die daarmee gepaard gaat, staat zo

haaks op de waarde van gelijkheid van mannen en vrouwen, dat ik vind dat je als rechtsorde de mogelijkheid moet hebben om dat te verbieden, zelfs als vrouwen vrijwillig daarvoor kiezen. Bovendien is het een reclamebord van een ideologie dat de democratische rechtstaat omver wil werpen. Net zoals het verboden is dat nazi's hier een demonstratie houden met hun hakenkruizen. Binnen de democratie hoef je zo'n ideologie niet te gedogen. Dit is overigens positief recht.'

En weigeren om iemand de hand te schudden?

'Ja, dan zou je je moeten verdiepen in de symboliek ervan. Je zou ook op een andere manier kunnen groeten. Dat gezoen tegenwoordig vind ik ook vervelend. Maar we horen er niet meer veel over, na dat incident met Rita Verdonk en de imam.'

U vindt dus dat je moet zoeken naar de kern achter zulke uitingen en je afvragen in hoeverre die kern haaks staat op de democratie. Klopt dat?

'Absoluut. De vraag is: mogen we de democratie laten afschaffen? Ik ontwikkel met collega's een notie van een militante en weerbare democratie. Democratie moet weerbaar zijn om voort te kunnen bestaan en een zelflegitimatie verschaffen en verdedigen. Je moet bereid zijn om dat te doen tegen de krachten in die de democratie omver willen helpen. Dat was in de jaren dertig het nazisme, dat is nu het islamisme. Het klinkt misschien pervers, maar in die zin ben ik blij met de Islamitische Staat omdat die duidelijk maakt wat radicalen nu eigenlijk willen, namelijk een theocratie. En een theocratie is een afschaffing van de democratie.

De partijen die zeggen de democratie te willen afschaffen, hoor je te verbieden. Als stichting Waqf uit Eindhoven zeven radicale predikers uitnodigt naar Nederland, met de boodschap dat de theocratie een betere vorm is dan de democratie, dan is het terecht dat de burgemeester van Eindhoven dat verbiedt. Als de rechter uiteindelijk zegt dat de burgemeester het niet had mogen verbieden, blijf ik achter de burgemeester van Eindhoven staan. Rechters horen het concept van weerbare democratie toe te passen en geen platform geven aan ideologieën die de democratie omver willen helpen. Daar moet overigens wel nieuwe wetgeving voor komen.'

Zijn er nog andere praktische zaken die kunnen schuren in dit kader?

'Onverdoofd ritueel slachten zou ook aan de orde moeten komen. Het is dieronvriendelijk. Ik vind het prima dat mensen halal eten, maar ik bekijk deze zaak ook vanuit het perspectief van dieren.'

Ik vind overigens dat de centrale overheid mag inspelen op die schurende waarden en normen. De staat kan positie kiezen. Het ligt nu te veel bij bijvoorbeeld de leraren en dat is niet fair. Als er bepaalde regels zijn hoef je als docent de strijd in de klas niet te voeren.'

Interview met Maurice Adams

'Probeer eerst andere opties dan de juridische weg'

Maurice Adams is hoogleraar Encyclopedie van het recht en hoogleraar Democratie en Rechtsstaat (vfonds-leerstoel) aan Tilburg Law School van de Universiteit van Tilburg. De laatste jaren is hij ook als gasthoogleraar verbonden aan de KU Leuven in België. Voorheen was hij hoogleraar voor grondslagen van het recht en rechtsvergelijking aan de Universiteit van Antwerpen.

HB: Hoe absoluut zijn bepaalde uitgangspunten vanuit het oogpunt van de democratische rechtsstaat, zoals vrijheid van meningsuiting, vrijheid van geloofsuitingen?

'Als je zo'n vraag aan een jurist stelt, dan vraag je daarmee eigenlijk: hoe statisch of star is het recht? Ik vind in zijn algemeenheid dat het recht niet heel star is. Het beweegt met de samenleving mee, in de *slipstream* als het ware; maar het heeft natuurlijk wel zelfstandige betekenis, en in dat meebewegen zitten dus grenzen.

Sommige collega's redeneren – zeker wanneer het vragen van democratische rechtsstatelijkheid betreft – sterk vanuit een normatief perspectief: hoe zou het recht behoren te zijn? Maar daarbij gaat men naar mijn mening voorbij aan de zelfstandige betekenis die het recht ook heeft. Ik zeg het altijd zo: het recht toepassen is zoiets als springen met lemen voeten. Je hebt de mogelijkheid als rechter om het recht creatief toe te passen (een sprong te maken dus), maar die creativiteit is niet helemaal ongebonden of onbeperkt: je kunt niet overal heen springen, of springen zover je zou willen. Maar dat neemt niet weg dat nieuwe omstandigheden en maatschappelijke ontwikkelingen wel een betekenisvolle rol kunnen spelen bij de beoordeling wat het recht in actuele omstandigheden betekent.'

HB: Kunt u een voorbeeld geven?

'In veel Europese landen was homoseksualiteit in het verleden verboden. In Engeland bijvoorbeeld tot 1968, in sommige landen buiten de EU nog steeds. Dat kunnen we ons nu niet meer voorstellen, en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) zou dat nu ook niet meer accepteren. Veranderende

maatschappelijke ontwikkelingen en opvattingen spelen wel degelijk een rol bij het bepalen van wat de betekenis is van het geldende recht. Het recht beweegt mee, hoewel veelal een beetje op afstand (in de *slipstream* met de samenleving).

Het is dus juist dat spanningsveld tussen een opvatting over hoe recht zou behoren te zijn, en wat het geldende recht ons leert, dat zo boeiend is, en waar de ruimte voor flexibiliteit en creativiteit is te vinden. Het proces van Wilders was binnen dit kader bijzonder interessant, omdat daar juist de vraag voorlag wat de actuele betekenis van de reikwijdte van de vrije meningsuiting van een politicus is. Het gaat dan om de betekenis van een fundamenteel recht, de vrije meningsuiting dus. Zeker als het dergelijke rechten betreft, is het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM), waar Nederland bij is aangesloten, heel bepalend. Een heel aantal van de bepalingen daarvan zijn volgens een bepaalde structuur opgebouwd. Het eerste onderdeel van artikel 10 van het EVRM bijvoorbeeld, dat betrekking heeft op de vrije meningsuiting, is heel stellig en categoriek: iedereen heeft recht op vrijheid van meningsuiting. Het tweede onderdeel van diezelfde bepaling geeft vervolgens echter aan onder welke voorwaarden er beperkingen op die vrije meningsuiting mogelijk zijn. Zo kan er onder bepaalde voorwaarden een uitzondering gemaakt worden op lid 1, wanneer dat nodig is in het belang van bijvoorbeeld de nationale veiligheid of openbare veiligheid, of om strafbare feiten te voorkomen, geformuleerd in lid 2. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens doet tal van uitspraken op basis van lid 2, daar zit de ruimte om beperkingen op te leggen aan de vrijheid van meningsuiting.'

HB: Interessant dat u het Europees Hof van de Rechten van de Mens noemt. Dat staat tegenwoordig ter discussie, bijvoorbeeld via Thierry Baudet.

'Het is geen toeval dat het EHRM momenteel ter discussie staat. De kritiek kadert althans de bredere discussies over de legitimiteit van allerlei supra- en internationale instituties; de Europese Unie in de eerste plaats. Zelf ben ik een groot voorstander van het EHRM. Dat Hof functioneert bij ons als externe hefboom voor wat betreft de borging van fundamentele rechten, en kan

ationale overheden wakker houden, wat dit aangaat. Als je daartoe alleen interne hefboomen hanteert, dan wordt het al snel navelstaren. Maar wat je er ook over denkt: het EVRM is onderdeel van de Nederlandse rechtsorde, en het Europees hof doet er dus ook voor ons geldende uitspraken over.'

HB: Paul Cliteur ziet alleen aanzetten tot geweld als legitieme beperking van vrijheid van meningsuiting.

'Dat is een typisch Amerikaanse benadering. Het is hier Amerika niet, en wij moeten ons verhouden tot het EVRM, wat zoals gezegd onderdeel van de Nederlandse rechtsorde is. Wat dat aangaat hanteert het EHRM wat mij betreft een aanvaardbare houding ten aanzien van de vrije meningsuiting. Politici mogen heus meer zeggen dan gewone burgers, maar ook voor hen trekt het strafrecht krijtlijnen.'

HB: Ook als het gaat om een salafist die bepaalde uitspraken doet over homo's?

'Wij vinden dit soort uitspraken juridisch gezien problematisch, in Amerika kunnen dit soort van uitspraken wel, omdat daar, heel algemeen gezegd, aanzetten tot geweld de grens van aanvaardbare meningsuiting trekt. Maar door de structuur van ons recht, en dan vooral het EVRM, zijn wij veel beter dan bijvoorbeeld Amerika in staat om contextuele nuances aan te brengen. Natuurlijk moet ook hier aan randvoorwaarden worden voldaan om dergelijke uitspraken als strafbaar te zien. In artikel 137 lid c van het Wetboek van Strafrecht staat bijvoorbeeld dat iemand die zich in het openbaar opzettelijk beledigend uitlaat over een groep mensen wegens hun ras, hun godsdienst of levensovertuiging, hun hetero- of homoseksuele gerichtheid of hun lichamelijke, psychische of verstandelijke handicap, strafbaar is. Volgens artikel 137 lid d is het aanzetten tot haat jegens personen strafbaar gesteld. Wilders is op grond van zowel artikel 137 c en d veroordeeld, en de redenering van de rechtbank was wat mij betreft juridisch loepzuiver. Het gaat er niet om dat je een bepaalde onwelgevallige mening verkondigt, bijvoorbeeld over allochtonen. Dat behoort tot de kern van de bescherming van de vrijheid van meningsuiting. Wat wel bepalend is, is de wijze waarop je iets zegt: spreek je over hen als ongewenste groep als zodanig, of spreek je over individuen (eventueel allochtonen) die iets onwelgevalligs doen wat je ter discussie wilt stellen? En opnieuw speelt de context ook een rol bij de beoordeling van een meningsuiting. Hoe vaak je iets zegt, hoe je het zegt en waar.'

HB: Vindt u voor ons onderzoek rond schurende waarden binnen het onderwijs en op de arbeidsmarkt een juridisch perspectief zinvol?

'Het recht vormt natuurlijk een guideline over wat wel en niet mogelijk zou moeten zijn. Maar heel algemeen gezegd meen ik dat je dit soort vraagstukken niet fundamenteel opgelost krijgt door er strikt juridisch naar te kijken of door al te snel naar de rechter te stappen. Ik zou zeggen: probeer eerst andere opties dan de juridische weg. Maar ik wil graag toegeven dat het moeilijk is om één lijn te trekken wat betreft de rol van het recht bij vraagstukken waar schurende waarden aan de orde zijn. Er hangt zoveel van de context af. Een ambtenaar is natuurlijk iets anders dan een leerling; een hoofddocent is iets anders dan een boerka, de publieke ruimte is iets anders dan een meer private omgeving, openbaar onderwijs is iets anders dan bijzonder onderwijs, en wat in een Rotterdamse achterstandswijk gebeurt, is iets anders dan in een provinciale dorpsschool.'

Nederland kiest vaak voor pragmatische oplossingen in dit soort situaties. Zo mocht tot voor kort (2014) een ambtenaar weigeren een gelijkgeslachtelijk huwelijk te sluiten, en zorgden gemeenten ervoor dat er altijd een ambtenaar beschikbaar was die wel bereid was een dergelijk huwelijk te sluiten. Ik ben zelf stevig voorstander van het gelijkgeslachtelijk huwelijk, maar vond de pragmatische route desondanks een praktische en aanvaardbare oplossing voor deze kwestie, en vind het dan ook jammer dat de regeling gesneuveld is.'

HB: Het is in de praktijk dus dokteren, modderen en polderen. Daarmee wordt het aan de docenten, aan de scholen overgelaten, hoe zij ermee omgaan. Vindt u dat niet lastig?

'Het is zelfs extreem lastig! Ik benijd niemand die in de praktijk met problemen dienaangaande wordt geconfronteerd. Maar het laat ook ruimte voor maatwerk, en met polderen is niets mis; zo zullen problemen zich anders manifesteren als de school in een allochtone buurt is gevestigd dan in een volledig witte omgeving. Juist dat maakt het ook lastig om één lijn te trekken. Maar het recht is wat mij betreft liefst een laatste redmiddel, iets waar je op terugvalt als andere oplossingen niet meer volstaan; als je een conflict hebt en er samen niet meer uit komt.'

Maar ook dan zijn er grenzen en principes. Ik geef het voorbeeld van een zaak die in Italië speelde, van een Finse dame die haar kinderen naar een openbare school stuurde. Daar zag ze echter dat de school volhing met kruisbeelden. Zij vond dat hierdoor inbreuk werd gedaan op haar vrijheid om zelf te kiezen op basis van welke godsdienstige en filosofische overtuigingen zij haar kinderen wilde opvoeden; een recht dat ook door het zogenoemde eerste protocol bij het EVRM gegarandeerd wordt. In de eerste uitspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in deze casus werd ze unaniem in het gelijk gesteld. Voor mij lag dat voor de hand: als je openbaar – neutraal – onderwijs

garandeert te geven, dan is een crucifix op een prominente plek in een klaslokaal niet vanzelfsprekend, to say the least. In hoger beroep werd de uitspraak echter omgedraaid. Zo werd er onder andere geredeneerd dat Italië een religieus land is en dat een kruis an sich niet zoveel impact heeft. In dit geval, waarin het recht zo duidelijk is geformuleerd, vind ik dat het sociologische aspect te veel meeweegt. Dat maakt het recht hier bijna betekenisloos. Zeker nu er in de omgeving waar de moeder woonde nauwelijks kruisloze scholen beschikbaar waren. Er moeten dus wel degelijk grenzen aan de beweeglijkheid van het recht zijn.'

HB: In hoeverre zijn burgers verantwoordelijk voor de realisering van de democratische rechtsstaat?

'Wat versta je onder de democratische rechtsstaat?'

HB: Ik bedoel de grondrechten en de instituties om die te realiseren. Van burgers wordt verwacht dat zij zich gedragen naar de normen van de grondrechten.

'Ja. Het gaat dan om normen als legaliteit – zich aan het recht houden – en transparante rechtsvorming, rechtszekerheid, toegang tot een onafhankelijke rechter, respect voor fundamentele rechten. Ik stel mijn wedervraag omdat ik in de media zie dat het begrip "democratische rechtsstaat" heel vaak wordt gezien als een synoniem voor de individuele opvatting van wat een goede, of zelfs perfecte samenleving zou zijn. Maar ik vind het belangrijk om de begrippen democratie en rechtsstaat te scheiden. Ze zijn niet los verkrijgbaar, maar wel los denkbaar. Dat maakt de discussie wat beter hanteerbaar.

HB: En wat is de rol van de burger dan?

'De vraag of burgers de rechtsstaat willen onderhouden, heeft ook met omgevingsfactoren te maken. Als het in een land economisch slecht gaat, dan zien we dat ineens heel veel vloeibaar wordt. Hier in Nederland beslechten we onze meningsverschillen op een min of meer geciviliseerde wijze.

De rol van de burger zie ik meer in het verenigingsleven en in burgerinitiatieven. En het is de verantwoordelijkheid van de centrale en lokale overheid om burgers te stimuleren om dat te doen en om burgers te betrekken. Dat is cruciaal voor het stimuleren van burgerschapszin.

Maar om je vraag te beantwoorden: zonder wederkerigheid gaat het niet: de overheid moet zo goed als mogelijk waarmaken wat het belooft. Zo niet, geeft dat aanleiding tot ongenoegen en teleurstellingen. En van burgers mag worden verwacht dat zij een zekere betrokkenheid uitdragen bij de samenleving waarin

ze wonen. Het zijn de twee pijlers waarop iedere democratie uiteindelijk rust: enerzijds de overtuiging bij de bevolking dat de politieke instellingen het vertrouwen waard zijn, en dat het de moeite waard is je voor de samenleving in te zetten, en anderzijds het vermogen van de overheid om dat vertrouwen ook waar te maken en te faciliteren.'

HB: Er zijn opvattingen binnen de islam waarin de democratische rechtsstaat ondergeschikt is aan religie. Kan dat problemen opleveren?

'Je doet een empirische waarneming, maar hoeveel mensen in Nederland dergelijke opvatting aanhangen, weet ik niet. En diegene die weet hoe hiermee om te gaan, krijgt wat mij betreft de Nobelprijs voor de Vrede. We zijn echt zoekende. Maar ik wil toch wijzen op een andere empirische dimensie van deze kwestie van extremisme: wat doet het met mensen, als ze jaar in jaar uit worden afgeschilderd als lid van een bevolkingsgroep die consequent als marginaal wordt gezien? Dat is ook mijn belangrijkste bezwaar tegen de uitspraken die een politicus als Wilders maar steeds doet: wat doet het met mensen als je ze steeds in de verdomhoek plaatst en verdacht maakt? Je onttrekt een bepaalde groep burgers zo de kans om wat van hun leven te maken. Dan moet je niet verrast zijn als leden van die groep op een gegeven moment ook de samenleving loslaten en zich terugtrekken in hun eigen groep. In die zin vond ik het optreden van premier Rutte ongelukkig, toen hij zich negatief uitliet over die vlogger uit Zaandam. Later las ik een interview met deze Ismael Ilgun in NRC Handelsblad. Hij gaf zijn fouten toe en vertelde dat hij een gesprek met Rutte had aangevraagd, maar Rutte zou dat hebben geweigerd. Als dat juist is, zou dat wat mij betreft een gemiste kans zijn voor een belangrijk politicus om ook de samenleving te laten zien dat een tweede kans mogelijk moet zijn; wat natuurlijk iets anders is dan het gedrag van de vlogger goed te praten, dat is niet mijn punt. Ik wil graag begrip hebben voor de aanvankelijke ergernis van Rutte.'

HB: En hoe zouden we in Nederland dan kunnen omgaan met kledingvoorschriften als de boerka?

'Nu geef ik meer antwoord als burger, dan als jurist. Ik ben zelf in een katholieke omgeving opgegroeid en ik denk dat ik agnost ben. Maar ik heb gezien wat geloof voor mensen kan betekenen, hoe identiteitsbepalend dat kan zijn. Als iemand een hoofddoek wil dragen, wil ik dat alleen al om die reden graag aanvaarden. Een boerka of nikab waarbij ook de ogen bedekt zijn, dat vind ik problematischer. Ik wil mensen in het gelaat kunnen aankijken. Maar hoe zou je een verbodsbepaling ter zake kunnen handhaven? Dat is nogal een uitdaging.'

Interview met Maurits Berger

'We zijn eigenlijk verlegen juristen'

Maurits Berger studeerde rechtsgeleerdheid en Arabisch aan de Universiteit Utrecht en specialiseerde zich in de islamitische wetgeving en de politieke islam. Hij werkte als advocaat in Amsterdam, als journalist en onderzoeker in Egypte en Syrië en als senior onderzoeker aan het Instituut Clingendael. Sinds 2008 is Berger hoogleraar Islam en het Westen aan de Universiteit Leiden.

HB: Hoe absoluut zijn grondrechten en uitspraken vanuit het Europees Hof en hoe absoluut is de vrijheid van meningsuiting? Hoe is absoluut is de mate van vrijheid waarmee je uiting geeft aan je geloof?

'Niet absoluut. Er kunnen beperkingen aan gesteld worden. Absoluut bestaat niet. Ik maak tegenwoordig onderscheid tussen politiek-juridische waarden, die staan in de wet en zijn verankerd in grondwetten en zijn vaak vaag geformuleerd in vrijheden, in de rechtsorde en in het liberalisme. En aan de andere kant de religieus-culturele waarden: zo doen we dat nu eenmaal hier. Als we het hebben over waarden met betrekking tot bijvoorbeeld de islam in Nederland dan hebben we het altijd over de tweede categorie. Daarom vind ik die discussie over de rechtstaat zo ingewikkeld, want het probleem is niet politiek-juridisch, het probleem is hoe je omgaat met culturele of religieuze waarden. En de grap is dat daar juist alle vrijheden zouden moeten zitten, maar zo ervaren we dat helemaal niet. In 2004 verwees de regering al naar de waarden van de rechtstaat. Die waarden staan als een huis, maar omdat deze steeds worden herhaald, wordt de suggestie gewekt dat mensen daartegen zijn. Er is veel boosheid onder jonge moslims en als zij die uiten wordt de rechtstaat erbij gehaald; alsof zij het daar niet mee eens zouden zijn! Dat is vaak niet het geval: zij beroepen zich juist op die rechtstaat, op de vrijheid om hun eigen godsdienst te hebben en hun eigen mening. De tegenreacties roepen bij hen het gevoel op dat met twee maten wordt gemeten. Gelijkheid wordt niet consequent toegepast, waardoor jongeren denken: anderen mogen dingen wel die wij niet mogen. En dat klopt ook.

Zo werden Mohammed-cartoons geschaard onder vrijheid van meningsuiting en expressie. Maar de cartoonist van een Anne

Frank- en Hitler-cartoon werd vervolgd. In Nederland vinden we grappen over religie niet erg, maar je moet niet aan Anne Frank komen. Juridisch hebben we de vrijheid van meningsuiting maar er zit een culturele component aan de beoordeling ervan.

Bijvoorbeeld, in het eerste proces tegen Wilders heeft het Hof gezegd: het is allemaal beledigend maar niet strafbaar, behalve de vergelijking van de Koran met *Mein Kampf*. Moslims hebben hier waarschijnlijk niet zoveel problemen mee, want *Mein Kampf* behoort niet tot hun geschiedenis. Maar de vergelijking die Wilders maakte van de Koran met de *Donald Duck* is voor hen misschien veel beledigender. Het Nederlands cultureel erfgoed werkt in zo'n uitspraak erg door. Wat ik bedoel is; de pretentie van het Nederlands recht is, het is voor iedereen gelijk. Maar we leven in een samenleving waarin je daar goed over moet nadenken en dat misschien een beetje bijstellen. Want wie vertegenwoordigt nou de maatstaf voor wat we sociaal en cultureel ontoelaatbaar vinden? Voor je het weet heb je het over de witte dominante meerderheid.'

AH: Het is een onzichtbare meetlat. Het probleem is dat er geen objectieve maatstaf is, maar in de maatschappij wordt die maatstaf wel gevoeld.

'Inderdaad. Net zoals je iedereen een hand geeft bij een begroeting, ook al is daar geen wet voor. Kenmerkend voor onze rechtstaat is het interessante feit dat er veel vrijheden worden geboden. Je mag best een beetje gek of anders zijn. De echte vraag is wanneer die wet uiteindelijk wordt overtreden, en dat gebeurt in feite maar heel erg weinig.'

AH: Daarom zie je ook weinig vervolging. Vervolging is heel moeilijk, bijvoorbeeld bij het sluiten van moskeeën waar radicale ideeën worden verkondigd.

'Verdonk wilde destijds drie "salafistische" imams stoppen, dus kwam de NOS met me praten over de vraag: wat is salafisme? En ook Ahmed Marcouch deed een oproep tot het verbieden van salafisme. Maar heeft dat woord juridisch wel betekenis? Nee. Als jurist heb ik daar een probleem mee. Buitenlandse termen

worden gebruikt zonder ze uit te leggen, terwijl in het recht alles meestal tot na de komma wordt uitgelegd. Spreek Nederlands. Meneer Marcouch moet zeggen waar hij precies een probleem mee heeft. Salafisme zegt me niks. Maar als hij een probleem heeft met agressieve extremistische moslims dan ben ik het met hem eens. "Salafisme" is een bestuurlijke term geworden die niet meer raakt aan de werkelijkheid, maar een eigen leven is gaan leiden. Juridisch kun je daar niks mee. Dus ik zeg: praat Nederlands en definieer waar het conflict ligt. En je zult zien dat dit conflict vooral op het cultureel-religieuze vlak ligt, terwijl de discussie vooral juridisch wordt gevoerd.'

HB: Ik zie het als drie lagen. In de basis heb je de rechtstaat. We verwachten dat mensen zich houden aan de wetten en regels en hierbinnen vindt een soort acceptatie, misschien wel assimilatie plaats. De tweede laag is een tussenlaag van economie en onderwijs: we verwachten dat mensen bijdragen en participeren. De toplaag is cultuur, identiteit en religie.

'De vrijheid zit in de toplaag van cultuur, identiteit en religie. Hierin mag je zelf veel bepalen. Na de moord op Theo van Gogh benadrukten we de tweede laag meer, de sociale cohesie, met het concept van actief burgerschap. De hete zomer van 2014 waarin ISIS voor het eerst echt macht naar zich toetrok, was ik bij een crisisoverleg waarin we ons afvroegen of we iets fout hadden gedaan, maar ik denk dat we alleen aan de eerste twee lagen zijn toegekomen en nu pas aan de derde laag beginnen. Het gaat wringen op cultureel niveau. En ik merk in Nederland dat we niet kunnen omgaan met religie, daar worden we chagrijnig van. Ik ben daar zelf heel pragmatisch in.'

HB: Maar ook in de tweede laag, het onderwijs kan het schuren.

'Ja zeker. De pabo-studente die zich bekeerde en geen muziekles meer wilde volgen en daar dus ook geen les in zou kunnen geven. Er volgde een discussie over de vrijheid van religie, en dat deze studente vrijgesteld kon worden van deze les. Ik ben daarop tegen: als muziekles geven een onderdeel is van de opleiding, dan is het je goed recht om dat niet te volgen, maar misschien moet je dan deze opleiding niet doen.

Het gaat er volgens mij om hoe het in je hoofd zit. Ben je een goede student, wil je bidden dan ga je bidden, wil je een hoofddoek dragen dan draag je die. Behalve natuurlijk als iemand midden in bijvoorbeeld een werkgroep wegloopt om te gaan bidden, er zitten grenzen aan. Dan moet de student zich afvragen, waar haar prioriteiten liggen.

AH: De grens ligt voor u dus daar waar de logica van de praktijk en het primaire doel van de activiteit niet worden geschaad.

Bestuurders van universiteiten slaan door als ze het woord "gebedsruimte" horen. Ik zou zeggen, faciliteer mensen in hun wensen voor zover dat het primaire doel van het onderwijs niet schaadt.'

Na de zomer van 2014 was er veel te doen over radicalisering op lagere scholen. Ik gaf workshops aan leraren in de Schilderswijk in Den Haag. Het ging om wat ik noem, "kleine islam": onderbroekjes aan onder de douche, handen geven, kleine Mohammed die zegt dat chips die wordt in de klas uitgedeeld voor een verjaardag "haram" is. De eerste vraag was dan ook, is dit wel haram? Die docent wilde weten wat hij tegen de leerling moest zeggen. Als Mohammed had geroepen, "dat is vies", dan was er niks aan de hand geweest. Omdat religie erbij kwam, wist de leraar niet hoe hij moest reageren. Het lijkt erop of religie onbespreekbaar is.

In mijn eerste college rechten kreeg ik te horen: religie hoort niet in de rechtszaal, dat is onbespreekbaar. En in het recht definiëren we alles behalve een van de grootste vrijheden: religie. Rechters durven er ook niet aan te komen.

Stel, dat ik als katholiek een grote processie wil houden tijdens de spits op vrijdagmiddag en de burgemeester verbiedt dat. Dat is misschien een beperking van mijn vrijheid van religie, maar hij verbiedt mij niet om een processie te houden, maar stelt grenzen aan hoe, wat en waar. Dat ligt ook zo bij bidden, vind ik. Je legt de keuze bij die persoon: ik ga het als werkgever niet verbieden maar ik ga me er ook niet voor in bochten wringen.

HB: Wat vindt u dan van de oproep tot het gebed; willen we dat in Nederlandse steden?

'Dat is een manifestatie van godsdienst. Het is vastgelegd in het recht dat je mag laten zien en horen dat je religieus bent. De oproep tot gebed hoort bij de vrijheid van religie. Maar het wordt in Nederland wel afgewogen en verboden als te veel mensen er last van hebben. Dat is wat rechters doen, die wegen belangen af. Daarbij dienen de verschillende rechten en vrijheden tegen elkaar te worden afgewogen. Maar ook daarbij zie je vaak ongelijkheid: mensen zijn zeikriger met een oproep van de moskee dan met kerkklokken, want het eerste is vreemd en het tweede is eigen.'

HB: Juridisch gezien mag het, maar in het sociale debat moeten we met elkaar in discussie hoe we het willen.

'Ik vind het problematisch dat de discussie steeds juridischer wordt. In Nederland zijn we heel erg van de regels. We durven mensen niet aan te spreken maar verwijzen constant naar de regels. Ik zeg niet: ik heb last van jouw sigaret maar ik wijs naar het stickertje waarop staat 'verboden te roken'.

Het hoofd van een school ziet op het schoolplein moeders met een boerka die hun kinderen komen ophalen. Daar gaat iets bedreigends van uit, vindt het schoolhoofd. Hij zou naar de moeders kunnen gaan en bespreken wat hun overwegingen zijn, en zijn eigen twijfels uiten. In plaats daarvan zijn twee dagen later de regels veranderd: je mag op het schoolplein geen gezichtsbedekkende kleding meer dragen. Dat is heel Nederlands. Hoe meer we juridiseren hoe meer we het conflict op de spits drijven – en dit gebeurt aan beide kanten. In de praktijk blijken we er in gesprekken vaak heel makkelijk uit te komen.'

HB: Paul Cliteur zegt: 'De islam bedreigt de culturele vrijheden van de westerse cultuur die door de rechtstaat worden beschermd.' Hij vindt dat wij hier te weinig tegenin gaan, bijvoorbeeld als het gaat om de gelijkheid van man en vrouw.

'Hier ben ik het niet mee eens. Het is de gelijkheid man en vrouw versus de vrijheid om je eigen leven te mogen leiden. Ongelijkheden zijn er constant. Als ik met mijn blanke, mannelijke vrienden een kaartje wil leggen en we willen daar geen vrouwen bij, dan is dat misschien discriminerend maar het mag wel, net als mijn Surinaamse buurvrouw met haar vriendinnen geen mannen toelaat.

Gelijkheid is een uitgangspunt. Iedereen die bij de staat aanklopt, krijgt een gewillig oor, maar tegelijkertijd heb je de vrijheid om dingen te doen zoals jij dat wil. Als ik bijvoorbeeld met vier vrouwen wil leven of mijn dochter vijf mannen wil, dan kan dat. Wat ik nu merk is dat gelijkheid sociaal opgelegd gaat worden. Overall gaat het dan schuren en wrijven. Maar meten we met gelijke maten? Als een moslimvrouw juridisch scheidt, maar religieus getrouwd blijft, omdat ze religieus niet kan scheiden, denken Nederlanders al snel, "ze moet gered worden". Maar ze heeft zelf gekozen om religieus te trouwen dus dan moet ze het zelf ook uitzoeken. Juridisch moet je heel strikt zijn, maar daarbuiten ben je, en moet je, heel vrij zijn.'

HB: Sinds de jaren zestig is een seculiere cultuur ontstaan in Nederland. Voor die tijd ging de democratisch rechtstaat gepaard met een sterk vormende rol van religie. Nu schrikken we van een nieuwe groep met religieuze aanspraken.

'Het gaat erom dat het zich manifesteert. Het mag wel, maar we willen het niet zien. Het is prima, maar *not in my face*. Het doet

me denken aan de schuilkerk. We zijn tolerant, maar intussen. De Verenigde Staten zijn misschien seculier, maar er is enorm veel religie in de politiek te vinden. Wij hebben ook religieuze partijen maar niemand van hen zal in het openbaar tijdens een verkiezingscampagne of in het parlement uit de Bijbel voorlezen. In de Nederlandse politiek treedt religie al sinds de jaren zestig niet meer op de voorgrond.'

AH: Maar moslims zijn al een tijdje in Nederland, waarom is er dan nu meer conflict?

'Dertig jaar geleden had je etnische minderheden zoals Turken en Marokkanen, maar sinds de jaren negentig heten mensen ineens allemaal moslim. Dat komt ook omdat de religiosisering van deze generatie veel sterker is, veel sterker dan van hun ouders. Deze generatie moslims omarmt de vrijheid van religie. Want daarin mag je zijn wie je bent. Ik hoor ook heel vaak: "Wij hebben hier meer vrijheid van religie dan in welk land dan ook". Zij hebben de typisch Nederlandse houding van: niemand vertelt mij wat ik moet geloven.'

De meest schurende waarde heeft niks met islam of vreemdelingen te maken, maar met hoe wij onze samenleving hebben ingericht. Door de komst van buitenlanders wordt ineens duidelijk dat zij volgens de politiek-juridische waarden die wij hanteren, wel degelijk anders mogen zijn. Terwijl wij dat eigenlijk niet veronderstellen. En bovendien hebben de verschillen in ons land door de eeuwen heen langzaam hun eigen plek gekregen. Als Staphorst in de Randstad zou liggen dan zouden we dezelfde problemen hebben als we nu met vrome moslims hebben. Het is een demografisch verhaal.'

AH: Moslims verwijzen vaak naar het feit dat Nederland met twee maten meet. Als een Jehova's getuige zegt, ik vier m'n verjaardag of sinterklaas niet vanwege mijn geloof, dan is dat geen issue, maar als moslimkinderen aangeven, we doen niet mee, dan wordt dat een probleem.

'De kritische massa speelt daarbij ook mee. Dat ene moslimkintje of die ene Jehova's getuige maken misschien niet uit, maar als het opeens tien kinderen zijn die niet mee op kamp gaan, dan ontstaat er een conflict.'

AH: Ziet u dat als een schoolbestuur één meisje toestemming geeft om niet mee te gaan naar zwemles, dat dat druk legt op andere moslimmeisjes om ook niet mee te doen?

'Dat speelde bij het hoofddoekverbod op een school in Antwerpen. Het bleek dat een groepje meisjes andere meisjes dwong om een hoofddoek te dragen. Typisch iets van meiden:

op zich had dat ook kunnen gaan over korte rokken of over zoenen met jongens. Toen zei het hoofd van de school: nu is het afgelopen. En dat begrijp ik.

Het toestaan van vrijheden kan leiden tot groepsdruk op anderen om daar ook aan mee te doen. Maar dat doen we als mensen continu. Dus dat is dan maar zo, behalve als het tot echte problemen leidt, tot echte dwang, zoals bij de Antwerpse school, of geweld.

Ouders geven aan dat zij graag willen dat meisjes apart schoolzwemmen krijgen. Maar het is verplicht en het kan niet gescheiden gegeven worden. Het belang van het kind staat dan volgens mij voorop, leren zwemmen is in Nederland van levensbelang, dus dan moet de leerplichtambtenaar er maar op af, wanneer ouders besluiten hun kinderen thuis te houden. Maar misschien is er wel een pragmatische oplossing. Mensen grijpen in de praktijk snel naar een regel.

Ik zeg wel eens, dat we het in Nederland oplossen met “de verlegen jurist”. Daarmee bedoel ik dat we erg gefixeerd zijn op regels, maar tegelijkertijd durven we elkaar niet op omgangsvormen of gedrag aan te spreken.’

HB: Kan het ook anders?

‘Ja zeker, want religie en compromis sluit elkaar niet uit. Gert-Jan Segers van de ChristenUnie vertelde ooit ‘ik heb een dubbele nationaliteit, ik ben burger in koninkrijk Gods en in het koninkrijk Nederland’. En er is vaak veel mogelijk in een gesprek over een zogenaamde tegenstelling. Een schoolhoofd uit de Schilderswijk belde me op. Hij vroeg me langs te komen, omdat de examens tijdens de Ramadan vielen. Hij had een avond belegd met ouders om het te bespreken. Bij de kwesties rond handen schudden en hoofddoeken dragen had hij het schoolbestuur ingelicht en kwamen zij met een regel. Dit keer wilde hij de boel niet op scherp stellen en gewoon in gesprek. Hij wist van tevoren dat de ouders niet overstag zouden gaan en hijzelf ook niet. Zijn houding was, we hebben samen een probleem, hoe gaan we dit oplossen? Dat werkte: ouders en leraren zagen het als een gezamenlijk avontuur, die Ramadan tijdens examentijd. En bij Albert Heijn zijn ze ook pragmatisch. Alle vrouwen krijgen een sjaal en die doen ze op hun eigen manier om. Zo maak je het onderdeel van het uniform zonder het iets religieus te maken.’

Interview met Abdulwahid van Bommel

'We zijn stenen in dezelfde muur.'

Abdulwahid van Bommel is buitengewoon hoogleraar Islamitische geestelijke verzorging en docent geestelijke verzorging in zorginstellingen aan de Islamitische Universiteit Rotterdam.

HB: Met deze studie kijken wij naar eventueel schurende waarden tussen uitgangspunten van de democratische rechtsstaat enerzijds en een religieuze levenswijze anderzijds. Het gaat dan om bepaalde grondrechten, zoals de vrijheid van meningsuiting, vrijheid van geloof en het niet geloven. Hoe absoluut zijn deze waarden? Wat is de positie van religie in het seculiere Nederland op basis van de democratische rechtsstaat?

'Ik denk dat er te weinig rekening wordt gehouden met de dynamiek die inherent is aan allebei de principes. Een democratische rechtstaat staat niet vast, is continu in ontwikkeling. Over de ontwikkeling ervan wordt nagedacht, bijvoorbeeld door wetenschappers als Paul Cliteur en andere filosofen en wetenschappers. Zij beschouwen de rechtsstaat, omdat democratie niet meer de heilige positie heeft als voorheen. Tegelijkertijd doen op het wereldtoneel zich verschillende gebeurtenissen voor, zoals de verkiezing van Donald Trump die over bepaalde waarden heen walst die de Amerikaanse samenleving als verworvenheden beschouwt. Hij laat zien dat hij zich helemaal niets van democratie aantrekt. En in andere grote landen zie je de ontwikkeling van een schijndemocratie, waarin *de facto* de liberale democratie niet wordt nageleefd, kijk naar China en Rusland.'

HB: In het Westen domineert de claim van een universele grondslag voor 'de' democratische rechtsstaat. Die wordt uiteraard in de praktijk niet overal nagekomen, maar moeten we die claim dan laten varen?

'Nee, helemaal niet. De democratische rechtsstaat is nog steeds het beste model om macht te organiseren, een samenleving in te richten en verband te geven, en ook belangen te vertegenwoordigen, zoals veel filosofen naar voren hebben gebracht. Maar je ziet het in de VS: het land met een democratisch tweepar-

tijstelsel dat zich als het meest democratische en machtigste land in de wereld poneert, kan mensen – door miljoenen in de verkiezingscampagne te pompen – zover krijgen dat ze zich blindstaren op de poppetjes en niet meer letten op de sociale rechtvaardigheid. Het is een voorbeeld waar het democratische proces toe kan leiden. Maar democratie moet ervoor zorgen dat mensen in de samenleving een gevoel van veiligheid en rechtvaardigheid hebben. Burgers willen dat leiders hen betrekken bij wat ze belangrijk vinden, bijvoorbeeld in onderwijs en gezondheidszorg.'

HB: Een belangrijke waarde binnen de democratische rechtsstaat is de vrijheid van meningsuiting. Hoe absoluut is die vrijheid? Mag ik zeggen wat ik wil en mag ik beledigen wie ik wil?

'Ik vind dat je heel erg moet oppassen met absolute van waarden. Daaruit komt bijvoorbeeld voort dat bepaalde fundamentalistische islamitische bewegingen denken dat godsdienst wordt vervangen door democratie. Ze zijn ervan overtuigd dat burgers en overheden met democratie kunnen vaststellen wat geloofd moet worden en wat gedaan moet worden. Dit komt deels voort uit het feit dat moslims hun eigen geschiedenis niet kennen. In de veertiende eeuw dat de islam bestaat, is er voortdurend geïnterpreteerd en geherinterpreteerd, waarbij de islam en sharia een product van de mens zijn geworden. Ook geloof is dus een dynamisch systeem.

Als een deel van de bevolking de vrijheid van meningsuiting niet aankan en op zichzelf betrekt, dan tast dat hun veiligheids- en rechtvaardigheidsgevoel aan. Men ziet kritiek als kwetsend en beledigend. Daarmee komt de rechtsstaat op losse schroeven te staan en de vrijheid van meningsuiting onder druk. Maar het is een kwestie van tijd, waarin ze de kwaliteit van woorden leren wegen en zich voelt uitgedaagd om erop te antwoorden.'

HB: U beschouwt dus de democratische rechtsstaat met zijn seculiere uitgangspunten en religie beide als dynamische systemen, waardoor mensen met elkaar in gesprek kunnen raken. Spreekt u eigenlijk van 'relatieve absoluteheid'?

'Ja. Uitspraken als 'dit is de enige waarheid' is een kenmerk van extremistisch fundamentalisme. De Nederlandse moslims die dat geloven vormen een groep die weinig dynamiek vertoont. De enige dynamiek die ze vertonen is dat ze met de grootste mond uitspraken doen over hun stilstaande visie van het geloof en het leven. Dit wordt opgepakt door zowel de journalistiek als de wetenschap, en begrepen vanuit een Oriëntalistische visie. Omdat deze absoluutheid wordt gehanteerd en gereproduceerd is er een stilstaand model ontstaan.'

HB: Maar is die principiële relativering niet heel erg Westers?

'De geschiedenis van de islam duurt nu afgerond zo'n 1400 jaar. Al in de tiende eeuw schreef een belangrijke islamitische geleerde, Al-Ghazali, het boek *De redder uit de dwaling*. Het is door professor Kramers in de jaren vijftig in het Nederlands vertaald. Dit werk zou je kunnen vergelijken met *Confessiones* van Augustinus. Al-Ghazali verliet in die tijd zijn leerstoel in Bagdad om een zoek- en zwerftocht te maken waarin hij alle geleerden van zijn tijd ging bevragen. Het begon allemaal met de vraag aan zichzelf, wie ben ik eigenlijk, wat geloof ik, ben ik alleen maar een doorgeefluik? Hij durfde te twijfelen en ging op zoek naar antwoorden. Het unieke van Al-Ghazali is dat hij zijn eigen gevoelswereld binnentrad, durfde te twijfelen en zich af te vragen wat bijvoorbeeld het gebed voor hem betekende. Zijn zoektocht duurde elf jaar, en dat is al bijna duizend jaar geleden. Juist relativiserende gelovigen hebben meer aan hun geloof, denk ik. Deze mensen beschouwen hun bronnen als inspiratiebronnen en niet als wettische bronnen.'

HB: Twijfel is dus niet exclusief westers, zegt u. En dus ook niet per se verbonden aan de verlichtingsperiode.

'Klopt, twijfel is niet exclusief westers en de Verlichting was maar gedeeltelijk gunstig. Ik heb de kritieken van Immanuel Kant gelezen en hij bleek een klein xenofob kereltje die vanuit zijn woonplaats Koningsbergen andere volkeren en andere culturen op niet mis te verstane wijze veroordeelt.'

HB: De Verlichting is natuurlijk wel meer dan Immanuel Kant.

'Dat klopt. Maar wat ik bedoel is dat we vaak horen dat de islam een Victor Hugo of een Voltaire nodig heeft. Terwijl zowel moslims als niet-moslims nauwelijks kennis hebben van die Verlichtingsachtige figuren in de geschiedenis van de islam zoals Al-Farabi.'

HB: Maar had hij een vergelijkbare culturele impact? Want dat is natuurlijk kenmerkend voor de Verlichting: die heeft

de cultuur doen schokken en op een heel andere leest geschoeid.

'Dat is een goed punt. In de bovenlaag van de islamitische wereld van die tijd kan je spreken over een steen in de vijver, maar het is niet zo grandioos geweest als in de achttiende eeuw in Europa.'

MD: Tegelijkertijd zie je in Andalusië in de tiende en elfde eeuw veel islamitische geleerden die wetenschappelijk veel betekenden, bijvoorbeeld in de astrologie en de geneeskunde, terwijl deze wetenschappen in het Westen nauwelijks bestonden. De bewering is dat de Verlichting in het Westen mede tot stand kwam door de kennis van deze moslimgeleerden. Kunt u zich hierin vinden?

'Ja, dat onderschrijf ik. Je spreekt dan wel over verschillende soorten Verlichting. In de Europese Verlichting is veel meer gewicht komen liggen op het wetenschappelijk denken. Ook de islamitische geschiedenis kent denkers, zoals Ibn Sina (Avicenna) en Ibn Rushd (Averroes) die een belangrijke rol hebben gespeeld in het denken van zowel moslims als niet-moslims, maar die hebben minder invloed gehad dan de Westerse denkers. Dat waren ook multi-geleerden oftewel polymaten, tegelijkertijd bijvoorbeeld geneesheer, filosoof, natuurkundige en sterrenkundige. Maar daarmee stonden ze ook ver af van het volk. Beredeneerd vanuit de Koran plaatsten zij moslims in een landschap van hemellichamen, natuurverschijnselen, seizoenen en werken op het land. Omgaan met de verschillende elementen van de wereld, daarin ligt balans.'

HB: In het protestantisme is de relatie tot God individueel, iets van het eigen geweten. Dat maakt het tegelijkertijd mogelijk om te zeggen dat die relatie niet bestaat. Zo kun je christelijk geïnspireerd atheïst zijn. Speelt dit ook in het islamitische geloof?

'Ja, dat gebeurt ook in de moslimwereld. Zo hebben veel voor- aanstaande geleerden, zoals Mohamed Arkoun en Nasr Abou Zaid en nu de Frans-Marokkaanse filosoof Rachid Benzine, gezegd dat de Koran in de zevende eeuw geplaatst moet worden. Volgens hen gaat de Koran over de vragen die toen leefden en die kun je niet zomaar naar deze tijd halen. Al ben ik het op bepaalde vlakken niet met Benzine eens, hij brengt op een interessante manier de boel in beweging. Hij dwingt mensen na te denken over vanzelfsprekendheden in hun systeem en geloofsovertuiging.'

Je ziet verschillende vormen van secularisatie in de islamitische wereld. Het Turkije van Atatürk, het Indonesië van Soekarno, en ook Tunesië zijn binnen de islamitische wereld de meest gese-

culariseerde landen, die vanuit een politiek gedachtegoed ook bewust aan secularisatie gewerkt hebben. Maar je ziet ook dat het secularisatieproces anders verloopt dan in andere delen van Europa. De algemene humanistische gezichtspunten die hier vaak de boventoon voeren, hebben zich in die landen minder gevestigd. Je ziet dan ook dat er gaandeweg een tegenbeweging op gang is gekomen tegen deze secularisering, zoals nu in Turkije.'

HB: In Frankrijk bestaat een strikte scheiding tussen kerk en staat, maar ook tussen kerk en cultuur. Daar is bijvoorbeeld de hoofddoek verboden in het onderwijs. De seculiere conditie betekent daar dat religie geen publieke rol kan spelen. Wat vindt u daarvan?

'Ik vind dat vrij eenzijdig. Er zijn een heleboel aspecten aan de hoofddoek. De hoofddoek heeft in Nederland ook een rol gekregen als geuzendoek, als reactie op hoe er in het debat wordt gesproken over hoofddoeken. De overweging van niet-moslims kan zijn dat toelaten van hoofddoeken hetzelfde is als zeggen dat de islam iets goeds is. Maar een moslima ziet haar hoofddoek als onderdeel van haar *zijn*: dit is kuisheid en zo hoort men te leven. Er staan dus twee processen tegenover elkaar, maar omdat er zo weinig open met elkaar wordt gecommuniceerd krijgen we dat niet goed voor het voetlicht. Dat wat er onder de tong zit, komt de ander niet te weten.'

MD: Eigenlijk is de reactie van die moslima's vrij reactionair: met de hoofddoek geven zij een signaal af over de negatieve sfeer in de samenleving. Is dat een gezonde manier om invulling te geven aan religie?

'Gezond hoeft het niet te zijn, maar het doet zich voor. En daarmee twijfel ik aan de twijfel als basis voor politiek en maatschappelijk denken. Wanneer je de hoofddoek als bedreiging ziet, dan ben je wel erg onzeker over je eigen waarden.'

HB: Dat is precies de grote verlegenheid van het Westen. Het wordt geconfronteerd met bepaalde aanspraken waarbij het in de spiegel kijkt en zich afvraagt: wat ben ik dan eigenlijk?

'Voor veel zaken zoekt men een oplossing in het strenger worden op het gebied van de eigen waarden. Extreemrechts neemt de zogenoemde linkse kerk kwalijk dat ze te slap en meelevend zijn geweest tegenover migrantengroepen en de islam. Vanaf de Rushdie-affaire, een belangrijk ijkpunt in de geschiedenis, zijn mensen steeds vaker gaan denken dat je bijvoorbeeld de Marokkanen moet aanpakken zoals ze dat ook in Marokko doen, dus met harde hand.'

HB: Ik denk dat de dynamiek van de systemen een goed uitgangspunt is als je met elkaar in gesprek wilt blijven. Als we dan concreter kijken naar geloofsuitingen binnen bepaalde instituties, bijvoorbeeld een hoofddoek van een rechter, of de vraag om een gebedsruimte. Hoe ga je daar als institutie of organisatie mee om?

'Het ligt aan de soort mensen die het aankaarten, hoe dat verzoek wordt uitgedragen. Omdat men niet altijd goed in staat is toe te lichten wat het voor henzelf betekent op persoonlijk en spiritueel niveau, wordt het beroep daarop direct gevangen in de sfeer van religieuze discussies met de seculariteit van Nederland.'

MD: Ik begreep dat muziek mede aanleiding is geweest voor uw zoektocht naar spiritualiteit en de islam. Terwijl we binnen verschillende salafistische groeperingen precies het tegenovergestelde zien: muziek wordt afgewezen en als zonde beschouwd.

'Ik vind muziek het beste te vergelijken met religie. Ook dat heeft te maken met jezelf kunnen uitdrukken, je innerlijke gevoel. Wat een verrijking missen de mensen die muziek afkeuren. Zij kennen muziek een hele rare functie toe: ze kijken bijvoorbeeld naar losbandige popartiesten met vrouwelijke aanbidders. Hun levensstijl wordt veroordeeld en daarmee ook hun muziek. Dat is erg jammer.'

HB: Maar wat doe je nu als salafistische ouders geen muziekonderwijs willen voor hun kinderen?

'Geïnspireerd door bepaalde imams, maar ook gesterkt door de vrijheden die we in Nederland hebben, is dit voor bepaalde ouders een vaststaand feit geworden. Er is moeilijk met ze te praten. Je kunt beter niet in de aanval gaan. De kunstenaar Saïda Franken gebruikte haar creativiteit om kinderen te laten tekenen, terwijl een aantal ouders daar fel op tegen was. Zij heeft samen met kinderen een toneelstuk opgezet, waarbij kinderen het decor zelf ontwierpen. Ze begon subtiel en klein zodat mensen zichzelf konden herkennen. Deze ouders zijn vaak geen mensen met een diep theologische achtergrond, maar ze willen wel de imam navolgen, en een zo goed mogelijk moslim zijn, ook voor de omgeving. Dus je kunt in dat soort gevallen bijvoorbeeld beginnen met soefi-muziek met een rietfluit om de ouders mee te krijgen. Kies voor toenadering, in plaats van confrontatie of kritiek. Laat merken dat je een goed moslim kunt zijn en dat tegelijkertijd muziek of kunst onderdeel kan zijn van je leven.'

HB: De boerka in Nederland vind ik een heel principiële vraagstuk met veel kanten. Hoe kijkt u hier tegenaan?

'Ik heb in een denktank gezeten in Utrecht. Dat clubje wilde dat de boerka in Nederland aanvaard zou worden. Ik was daar als islamitisch geleerde uitgenodigd en heb duidelijk gemaakt wat ik ben, namelijk een dwarsligger.'

HB: Wat zijn uw argumenten om dit kledingvoorschrift niet te aan te bevelen?

'Religie en samenleven zijn op hoofdlijnen driedimensionaal. Er is een verband tussen de mens en God, mensen onderling en naar jezelf toe. Vanaf het begin van de openbaring van de Koran wordt de nadruk gelegd op sociaal leven en rechtvaardigheid: het bijstaan van de armen, de wezen, de behoeftigen. In die periode was het bedoeïenenbestaan een keiharde *survival of the fittest*. De islam bood een tegengeluid; het sociale leven werd hiermee gheredefinieerd. Het Arabische woord voor religie is *deen*. En *deen* betekent verbinding en onderlinge verbondenheid. Op elkaar vertrouwen is het belangrijkste doel van religie. In alle eerlijkheid en vertrouwen dient men met elkaar om te gaan. Als je jezelf helemaal afsluit met een boerka, dan belemmer je dat.'

HB: Dit is dus eigenlijk een theologisch argument?

'Jazeker, in een ideale samenleving gepropageerd vanuit religie is elkaar kunnen vertrouwen een belangrijke basis, zoals stenen in dezelfde muur. Je bent geen steen uit die muur meer, wanneer je jezelf helemaal afsluit en onherkenbaar wordt voor de ander. Dat grotere concept van samenleven in een land, in dit geval Nederland, vraagt iets van je. Denk aan de vraag aan moslims om zich uit te spreken tegen de aanslagen die plaatsvinden in naam van het geloof. Als je het liberaal-democratisch bekijkt zou je kunnen zeggen dat niet elke moslim zich alsmaar hoeft uit te spreken tegen zulke aanslagen. Maar als je uitgaat van vertrouwen in de samenleving - overigens ook een wet in de sharia: je bent medeverantwoordelijk voor het veiligheidsgevoel in de samenleving - dan is dat weerwoord een opdracht, bijvoorbeeld aan woordvoerders van moskeeën en koepels. Samen bestrijd je het gevoel van onveiligheid. Je kunt me vertrouwen en je kunt er van uitgaan wat goed en kwaad voor jou is, ook voor mij geldt. We zijn geen exotisch volk dat een heel ander waardenstelsel naleeft wat betreft veiligheid en vertrouwen.'

HB: Is het omgekeerde ook waar? Wat goed en kwaad voor de wereld is, is ook goed en kwaad voor de islam?

'Als je van oprecht en eerlijk goed en kwaad spreekt, dan is dat universeel. Ik kan me wel voorstellen dat er belangen spelen en dat goed en kwaad soms ondergeschikt zijn aan deze belangen. De moslimwereld speelt steeds het slachtoffer van de westerse

neokolonisatie, zoals westerse mogendheden voortdurend andere landen de les lezen als het gaat om mensenrechten, terwijl het bij henzelf niet altijd even goed is geregeld. Maar vanuit het VN-idee is goed en kwaad hetzelfde.'

HB: Daar zit dus een universele aanspraak in. Daarmee zegt u ook iets over de verantwoordelijkheid van mensen om de democratische rechtsstaat te realiseren. Een interessante toevoeging van u is dat dit op een dynamische manier moet gebeuren. Zeg ik het zo goed?

'Absoluut, mondiaal zijn we met z'n allen verantwoordelijk om gestalte te geven aan deze idealen. De grenzen om iets te betekenen voor de wereld zijn vervaagd. In universele zin hebben clubs als ISIS en Al-Qaida helemaal niets betekend voor het algemeen welzijn van de mensheid, de ecofactor als het ware.'

MD: dus u trekt het ook breder. Niet alleen de Nederlandse democratische rechtsstaat, maar ook op universeel niveau?

'We hebben ons land en onze eigen grenzen uiteraard, maar de wereldbevolking kun je in deze tijd niet even wegdenken. Neem migratie; we hebben verantwoordelijkheid omdat we in veel gevallen mede aanleiding zijn geweest voor de toestroom. Dat is geen beschuldiging, maar realiteit.'

HB: Het denken over de democratische rechtsstaat hebben we naar mijn idee te veel overgelaten aan juristen. Terwijl het ook om gesprekken in klassen gaat. Wat vindt u daarvan?

'Ik ben het helemaal met u eens, maar er zou dan wel een goede invulling van moeten komen. We hebben de ander nodig om idealen te formuleren en te bewerkstelligen. Ook moslims. Je kunt je niet isoleren en in een cocon leven met je idealen.

En als het alleen in handen van juristen valt dan wordt het al gauw sanctiedenken. Goedschiks of kwaadschiks, je dient je maar te voegen of anders wegwezen. Dat denken is in Nederland in de politiek en de samenleving sterker geworden. In dat kader moet een hoop gebeuren, ook veel denkwerk; hoe houden we mensen erbij die alleen zwart-wit denken?'

MD: U heeft een Kinderkoran geschreven. In hoeverre draagt u daarmee bij aan het huidige debat over de islam in Nederland?

'Ik wil kinderen opvoeden tot democratische burgers waarbij ze de ander kunnen waarderen zoals ze zichzelf waarderen: het goede kunnen herkennen in de ander zoals de Koran schrijft. Ook leren kinderen hopelijk beter nadenken en reflecteren. In

de Koran wordt in veel verzen het denken gestimuleerd. In het Arabisch bestaat het vraagteken niet, maar deze verzen eindigen telkens met een vraag tot reflectie. Het woord *kafir* bijvoorbeeld dat vaak wordt vertaald als ongelovige, met een vrij negatieve bijklank. Maar op het moment van de openbaring was iedereen niet-gelovig. Het gaat dus niet over uitsluiting. Die hokjesbenadering van religieuze grenzen tussen jezelf en de ander was helemaal niet aan de orde in de eerste eeuwen van de islam. Eigenlijk betekent *kafir* ondankbaarheid: ondankbaar voor datgene wat God jou geeft.'

HB: Eigenlijk bent u hiermee ook voorstander om terug te gaan naar de bron?

'Ja, maar niet letterlijk. We moeten de religie interpretern in zijn context en in de zin van deze tijd. Je ziet dat elk mens in het Mekka van toen werd gewaardeerd. In die zin zou ik de Koran in plaats van als wetboek eerder als inspiratiebron willen uitleggen. Het gaat erom wie je bent als mens in het geheel.'

Interview met Rafik Dahman

'Het zijn twee verschillende waardensystemen'

Rafik Dahman is islamitisch theoloog, prediker en onderzoeker, en promovendus aan Oxford University. Hij adviseert in religieuze zaken, waarbij hij de botsingen niet uit de weg gaat. Uiteindelijk staat sociale cohesie voor hem centraal.

HB: Het seculiere experiment in West-Europa is best uniek in de wereld: het is nadrukkelijk geen atheïsme en iedereen kan een eigen God kiezen. Zie jij onze samenleving primair ook als niet-religieus en seculier?

'Hoe definieer je seculier? Wanneer je daaronder verstaat dat religiositeit persoonlijk is, en zich binnen de muren van het huis afspeelt, dan is dat gewoon een feit. Tegelijkertijd wonen er veel moslims in Nederland die grote waarde aan hun geloof hechten, en van wie een grote groep vrijdag naar de moskee wil, ook al werken ze op vrijdag, een groep die zo nu en dan een gewaad wil dragen of een stellige mening geeft over het wel of niet bijwonen van een borrel of een uitvaart van een niet-moslimcollega of -buurman. Dan kun je niet spreken van een absoluut secularisme. Dat is niet van toepassing op religieuze mensen, in dit geval moslims, die wel waarde hechten aan een manifesterende vorm van hun geloof.'

HB: U vindt de opvatting dat religie een privézaak is, te mager?

'Ja, dat vind ik spreken van een absolute, gesimplificeerde maatschappij. Je kan niet zeggen dat Nederland een puur seculiere maatschappij is omdat instituties nou eenmaal gesecculariseerd zijn en er op beleidsmatig, politiek en bestuurlijk niveau een scheiding is tussen staat en religie.'

HB: Die is ook niet absoluut. Mede op basis van religieuze overtuigingen verandert bepaalde wetgeving niet of moeizaam. En natuurlijk spelen persoonlijke motivaties een rol in het politieke debat. Maar een Nederlandse wetstekst verwijst niet naar een hogere macht. Dat is de scheiding van kerk en staat.

'Maar wat dan wel vreemd is, is dat zelfs christelijke partijen in Nederland niet met bijbelse verwijzingen komen, bijvoorbeeld wanneer ze tegen euthanasie zijn. Ze duiden het vaak meer humanistisch dan religieus. Ik vind dat je stellig moet zijn. Als je een bepaalde doelstelling hebt, op grond van een bepaalde overtuiging, dan vind ik dat je beide op tafel moet leggen, zowel je overtuiging als je doelstelling. Ik vind dat we daar in Nederland erg terughoudend mee zijn, omdat we bang zijn dat we de ander op de tenen trappen en daardoor bang zijn om direct te zeggen wat we vinden.'

HB: Zou de taal van de democratische rechtsstaat, die niet-religieus is, het ons niet juist mogelijk maken om überhaupt het gesprek te voeren? Want de verwijzing van een orthodoxe christen, in de context van euthanasie, naar uitspraken in de Bijbel overtuigt iemand die de Bijbel niet als bron erkent, niet.

'Dat ligt eraan wie je wilt overtuigen. We leven in Nederland met 800.000 moslims. Je kan een moslim niet overtuigen door te zeggen: je mag A niet doen omdat ik vind dat dat niet hoort, of je mag B niet doen omdat dat indruist tegen de algemene normen en waarden in de maatschappij. Dat heeft geen autoriteit en overtuigt de ander niet. Refereer je anderzijds aan een hadith van de profeet, dan is dat veel overtuigender.'

Ik krijg aan de lopende band vragen vanuit verschillende moskeeën. Mag IVF, mag je zaaddonor zijn, mag je met meerdere vrouwen trouwen terwijl je niet in de gemeente staat ingeschreven met de tweede of derde vrouw? En dan weet ik: mijn antwoorden zijn in de regel bindend. De islamitische gemeenschap in Nederland wil juist niet dat hun religieuze leven zich beperkt tot de woon- en slaapkamers of tot de symboliek of metaforen van het geloof. Zij willen leefregels, dus ook wetgeving. Mijn ervaring is dat moslims een dusdanige waarde hechten aan hun religiositeit, dat ze alle fasen en facetten in hun leven willen invullen overeenkomstig met wat er van hen verwacht wordt, volgens de islam.'

HB: Maar dat zoeken mensen dus niet zelf uit op basis van hun relatie met de bronnen, maar dat vragen ze aan de imam?

'Ja. Je moet niet vergeten dat de primaire bronnen in het klassiek Arabisch zijn, ook de islamitische wetgeving. Het is een moeilijk toegankelijke taal voor de gemiddelde moslim en de vertalingen in het Nederlands zijn in het algemeen slecht of zeer beperkt. En zelfs al is een vertaling niet slecht, dan is die alsnog moeilijk te interpreteren. Je moet daarvoor ook de context kennen waarin zo'n vers is geopenbaard of zo'n hadith is uitgesproken.

In de islamitische wetgeving bestaat het principe van *maqasid ash-shariah*, de *objectives of the islamic law* oftewel de doelstellingen: wat is het principe achter een verbod of een gebod? Als ik een vraag krijg, ga ik kijken naar de context waarin zo'n gebod of verbod heeft plaatsgevonden en tegelijkertijd naar de doelstelling die het voor ogen heeft. Ook kijk ik naar de context waarin een specifieke casus zich voordoet.'

HB: Mag je dat dan interpretatie noemen?

'Nee, *maqasid ash-shariah* is geen interpretatie, het doet niks anders dan kijken naar in welke context een bepaald verbod of gebod is ontstaan. Tegelijkertijd gaat het hand in hand met interpretatie.

Ik heb twee jaar bij de Nederlandse Transplantatiestichting een project geleid over islam en orgaandonatie en ik weet dat er geleerden zijn die daartegen zijn, en geleerden die ervoor zijn. Daarbij spelen de doelstellingen van het islamitisch recht een ontzettend belangrijke rol. De doelstelling van islamitisch recht in de context van orgaandonatie is dat de islam het beste met de mens voor heeft, en dat het leven van een mens heilig is. Naast de *maqasid ash-shariah* ga je kijken naar interpretaties van een bepaald vers of hadith die kunnen stroken met de doelstelling. Zo kun je je oordeel rechtvaardigen.'

HB: En geldt het ook voor kleinere dingen waar wij bijvoorbeeld in ons onderzoek naar kijken?

'Bijvoorbeeld over het schudden van iemands hand bestaat een hadith waarin de profeet zegt: "Het laten doorboren van een naald in het voorhoofd is gemakkelijker dan het schudden van een hand met het andere geslacht, dat verboden voor jou is." Door salafisten wordt dat letterlijk geïnterpreteerd. De *ash irah*, de asjarieten, zeggen, hé maar wacht eventjes, de profeet heeft als doelstelling van het islamitische recht binnen de context van het hand schudden gesteld dat je moet kunnen functioneren. Je moet aan een goede baan kunnen komen, je moet geliefd zijn, je

moet een voorbeeldfunctie in de maatschappij vervullen. Als je bij een sollicitatie iemand geen hand geeft, kan je het vergeten. Je moet de hadith binnen de juiste context bezien.

HB: Het betekent wel dat autoriteit een grote rol speelt. Je verhoudt je tot degene die het antwoord zoekt, en hem ben je bereid te volgen.

'Met de komst van het internet en steeds betere Engelse vertalingen van bronnen, verliest de fysieke consultatie van geleerden aan kracht. Zo erkent een groep salafisten in Nederland bijvoorbeeld bepaalde imams en zelfs geleerden niet meer. Zij erkennen alleen hun eigen geleerden uit Saoedi-Arabië. Het internet maakt dat contact makkelijker.'

HB: Kan internet ertoe leiden dat moslims meer geneigd zullen zijn om met hun eigen oordeel te komen en zich minder laten leiden door intermediaren?

'Ja dat zie je bij geïndividualiseerde, seculariserende moslims, moslims van de derde generatie tussen de 20 en 30 jaar. Een steeds grotere groep ziet geloof als een persoonlijke aangelegenheid. Zij willen ook niet aangesproken worden als ze bijvoorbeeld een biertje drinken in het weekend. Dat was vroeger anders: vroeger was het invullen van je religieuze leven een hoeksteen binnen de islam en die diende je te verantwoorden tegenover je broeders en zusters. De imam zat daar bovenop.

Tegelijkertijd kunnen mensen ook heel religieus zijn, en hun geloof praktiseren maar dan gewoon thuis: bijvoorbeeld dagelijks 20 minuten de Koran lezen en misschien nooit naar de moskee gaan, maar wel thuis bidden en bronnen lezen achter de pc. Ik noem dat geïndividualiseerd omdat deze groep niet zo'n groot belang hecht aan het delen van hun religiositeit met hun geloofsgenoten.'

HB: Vindt u dit een slechte ontwikkeling?

'Mijn ervaring is dat hun religiositeit afhangt van hun kwantitatieve activiteit, met andere woorden, hoe vaak ze de Koran lezen of achter de computer zitten. Als dat minder wordt dan zie je dat ook hun religiositeit afneemt. Mensen die naar de moskee gaan hebben religieuze interactie met geloofsgenoten en kunnen hun zorgen sneller bespreken en dat kan ze ook beter "in het gareel houden". Als moslim heb ik het beste met mijn geloofsgenoten voor, en het beste is het paradijs. Ik vind er geen doekjes om, dus ik zeg dat altijd tegen mensen.'

HB: Maar als zij zelf tot de conclusie komen dat dat voor hen niet de weg is, of een eigen weg ontwikkelen, stopt het daar dan?

'Je kunt er weinig tegen inbrengen. Maar het is me niet vaak overkomen dat iemand dan echt afvalt. Binnen de islam is dat uitzonderlijk zwaar vanwege de sociale consequenties binnen de moslimgemeenschap. Er zijn mensen die als moslim gezien worden maar dit niet zijn maar uit angst voor de sociale gevolgen niet durven te zeggen dat ze geen moslim zijn.

HB: De vrijheid van godsdienst vind ik een groot goed. Het wordt lastig als de sociale sancties daarop zo groot zijn. Hoe kijkt u daartegen aan?

'Het is een moeilijke discussie want je kunt hem mijns inziens niet volwaardig voeren, zonder de geschiedenis van de islam te bekijken en te kijken naar de landen waarin islamitische dynastieën als minderheid de dienst uitmaakten. In Andalusië regeerde een kleine elite. Zij hadden een duidelijk standpunt: wij mogen niet-moslims niet dwingen tot de islam, iedereen is vrij om zijn of haar religie uit te voeren. Het gaat wringen als iemand die al als moslim wordt beschouwd, eruit wil stappen.'

AH: Ik spreek wel eens mensen die niet meer geloven maar daar niet mee naar buiten durven te komen om hun naasten geen pijn te doen, maar ook door negatieve consequenties die het voor henzelf kan hebben.

'Het is niet niks. Maar veelal wordt er gekeken naar afvalligheid vanuit individualistisch, humanistisch perspectief. Maar in de islam kijken we naar het algemeen belang als eenheid. De profeet heeft de islamitische gemeenschap geduid als één lichaam. Als een lichaam ergens bezeerd raakt, dan voelt het hele lichaam dat door koorts of slapeloosheid. De gevolgen voor de gemeenschap wegen dus zwaarder dan de gevolgen voor het individu. Eerst de ouders, dan het dorp en uiteindelijk de gehele islamitische gemeenschap.'

AH: Die houding zit ook in andere praktische zaken, bijvoorbeeld tegenover de vraag of meisjes mogen meedoen aan gymles of muziekles. Dat gaat niet alleen over haar eigen opvatting of die van haar ouders, maar er wordt vaak ook rekening gehouden met de rest van de omgeving; hoe kijkt men naar ons? Zie jij dat ook zo of heb jij niet het idee dat dat zo speelt?

'Zeker, dat speelt een belangrijke rol. Zo was er een stel dat problemen had onderling. De vrouw had besloten haar man even niet te zien. Ze zat vaak buiten bij het speeltuintje met vriendinnen. In het dorp waar zij vandaan komt in Marokko wist iedereen daarvan. Zo bracht zij schande over de familie van haar man. Dat is zowel cultuur als religie. Waarom ook religie? Omdat er bijvoorbeeld in een hadith staat: wanneer een getrouwde vrouw

nog zonder reden buiten is, wanneer het avondgebed luidt, zal ze vervloekt worden. Een andere man is gescheiden van zijn vrouw, omdat zij iedere week wilde gaan zwemmen met haar vriendinnen. Hij doet zelf ook niet alles volgens de regels, maar het probleem waren de families. Hij dacht: wat zullen zij wel niet van hem denken als zijn vrouw iedere woensdag met een badpak op stap gaat?'

HB: Ik vind het erge verhalen, verhalen van onderdrukking. Hoe kijkt u daar tegen aan?

'Het is gecompliceerd. Wanneer een moslim en een niet-moslim met elkaar omgaan, handelen zij vanuit twee verschillende waardensystemen, die niet zelden met elkaar in botsing zijn. Het gaat niet eens over twee perspectieven, maar meer over twee dimensies. Voor de moslim geldt: "Ik moet God behagen, wat kan mij het schelen dat ik minder rechten en plichten heb of mezelf beperk in mijn vrijheid. Het leven is vergankelijk en ik handel voor het hogere doel en daarin vind ik mijn geluk."

Wanneer die overtuiging zwakker wordt, of zelfs verdwijnt, moet iemand de consequenties zelf dragen. De rest van de gemeenschap wil nog steeds dat jij dichtbij God staat en het paradijs binnengaat. Maar als die persoon het geloof helemaal opgeeft, dan heeft de gemeenschap zoiets van: we kunnen jou niet meer redden maar hang je zonden niet aan de grote klok, dan ga je besmetten.

Dat is vaak lastig om te begrijpen voor niet-moslims. Als je tegen een niet-moslim zou zeggen dat homoseksualiteit uit den boze is in de islam, hoe kan je verwachten dat diegene begrip daarvoor zou opbrengen? Dat heeft dus puur te maken met die verschillende dimensies. De een denkt: wij beperken onze vrijheid ter welbehagen van God, en de ander: er is geen hierna- maals dus waarom zou ik mijn vrijheden daarvoor beperken?'

HB: Volgens mij is het ook de oorzaak dat er bepaalde schuringen plaatsvinden in de maatschappij. Neem het voorbeeld van alcohol tijdens een borrel op het werk, of bidden in werktijd.

'Ik wil daar ver in gaan. Maar tegelijkertijd heb ik wel heel wat hoofdbrekers gehad over wat de maatschappij voor baat daarbij heeft. Ik denk dat het geven van meer rechten, meer tegemoet komen aan religie, zorgt voor meer sociale integratie en interactie. Ik denk dus dat het een bevorderend middel is, voornamelijk om sociale segregatie en parallelisering tegen te gaan.

Ik heb laatst een brief geschreven naar de Zijlbedrijven namens een groep moslims, om hen de gelegenheid te bieden om

minstens een keer in de drie weken het vrijdaggebed in de moskee in de buurt te gaan bidden. En die 1,5 uur te compenseren op een andere dag of na werktijd. Daar zijn ze in geslaagd.

En ik zou niet zeggen: jullie moeten alcohol verbannen van de borrel, maar ik zeg wel: jullie kunnen niet van moslims verwachten dat als dit tijdens werktijd gebeurt, zij dan ook actief deelnemen. Dan moeten de moslim-werknemers kiezen tussen twee kwaden. Voor een moslim is het kwaad om niet deel te nemen lichter dan het kwaad om God niet te behagen.'

AH: Schuringen kunnen ook ontstaan door druk van gemeenschappen: bijvoorbeeld rond zwemles voor meisjes op school. De school geeft bijvoorbeeld toestemming aan één meisje niet mee te doen. In mijn ervaring zorgt dit voor druk op andere ouders en meisjes om ook niet mee te doen.

'Het voorbeeld van zwemlessen is een mooi voorbeeld. Ik denk eerder dat de rest dan denkt, het is mogelijk om mijn dochter daar weg te halen, dus dan ga ik daar ook gebruik van maken. Niet als druk dat het moet – of dat dat andere meisje als betere moslima gezien wordt dan mijn dochter – maar eerder als mogelijkheid dat het kan. Wij als moslimmannen moeten een baard dragen, maar 80 procent van de moslims heeft geen baard. Als die 80 procent die andere 20 procent een baard ziet dragen, gaan ze toch ook niet hun baard laten staan?'

HB: Hoe kunnen schoolbesturen en werkgevers rekening houden met het geloof van moslims?

'Ik heb regelmatig gesprekken met scholen over deze onderwerpen. Over het kerstdiner en over dansen op school met de maandvieringen. Sommige ouders houden hun kinderen dan weg. Dat zorgt niet voor minder deelname en zeker niet vanuit de gedachte dat degenen die hun kinderen weghouden, betere moslims zijn. Sterker nog, ik heb vaak gezien dat ouders die het daar niet mee eens zijn, gaan praten met de ouders die hun kinderen weghouden, van gym bijvoorbeeld. Ook vanuit het idee, straks raakt de school verward, over wat nou precies islam is. Doen zij wat islam voorschrijft of zij?'

HB: Ik vind het toch wel ingrijpend als ouders dat doen, ook voor de kinderen natuurlijk. Een kind wil bij z'n omgeving horen.

'Dit is een botsing ja, die op zo'n jonge leeftijd zware consequenties met zich mee kan brengen. Ik probeer moslimouders daar bewust van te maken. Er zijn bijvoorbeeld kinderen die geen verjaardagen vieren omdat dat volgens hun ouders niet mag. Ik zeg tegen die ouders: laat die kinderen gewoon de hele basis-

school verjaardagen vieren, met in het achterhoofd de sociale consequenties van het niet-vieren. Want je ziet dat hun kinderen ook niet meer uitgenodigd worden door andere kinderen op hun partijtje.'

HB: Klopt het dat u vindt dat scholen enerzijds ruimte moeten geven aan mensen die hun geloof willen belijden, en anderzijds adviseert u mensen om gewoon mee te doen met de activiteiten, met in het achterhoofd dat het ook beter is voor de kinderen?

'Ja het gaat uiteindelijk over inclusie en tegengaan van sociale segregatie en uitsluiting. Want die twee hebben zulke grote consequenties, niet alleen op sociaal niveau maar ook zeker ook op mentaal niveau.'

HB: Gaat het over een soort geïndividualiseerde versie van de islam?

'Behalve natuurlijk wanneer moslims over dat soort incidenten of voorvallen met elkaar in algemeen conclaaf gaan. Dan spreek je niet meer van een geïndividualiseerde islam.'

AH: Of vanuit de ullema, vanuit de imams die advies geven?

'Ja maar dat zal je niet vinden. Als moslimgemeenschap in Nederland zouden we daar wat eenduidiger met elkaar over in debat moeten gaan. Het ontbreekt op alle niveaus: moskeeën, ouderenorganisatie, zelfs bij jeugd- en gezinscentra is geen communicatie. Daar moet de imam staan, midden in het veld. Ik ben ook tegen imams die de Nederlandse taal niet beheersen. Ik vind dat zij verboden moeten zijn. Imams die de Nederlandse taal niet beheersen en geen sociale ervaring hebben in deze maatschappij zouden geen imam moeten zijn in Nederlandse moskeeën. Zij preken in het Arabisch, terwijl veel mensen dat niet verstaan. De vrijdagpreek is altijd in het Arabisch, en de Koran en de sunna zijn in het Arabisch dus het uitspreken ervan gebeurt in het Arabisch. Maar het is geen eis dat een preek in het Arabisch moet zijn. De profeet heeft zelfs gezegd: "spreek de mensen aan naar hun tongen" en in de Koran staat ook: "we hebben geen één boodschapper gezonden behalve met de taal van zijn gemeenschap". Het doel daarvan is natuurlijk *bonding*, dat je verbonden bent met je achterban. Je ziet dat imams geen Nederlands spreken, niet omdat ze zo graag Arabisch willen spreken, maar omdat ze het niet kunnen. Ze beheersen de taal gewoon niet en dan begrijp je ook weinig van de maatschappij waarin die taal een communicatieve functie heeft. Als je die twee zaken weghaalt, wat is dan de positie van de imam? De imam moet een sociale *bonding* hebben met de islamitische gemeenschap op grond van een taal die zijn achterban begrijpt.'

Geraadpleegde literatuur

Boutellier, H. (2015). *Het seculiere experiment; hoe we van God los samen gingen leven*. Amsterdam: Boom

Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press

Bauman, Z. (2005). *Liquid life*. Cambridge: Polity Press

Castells, M. (2004). *Information age: Economy, society and culture, Volume II: The power of identity* (1st edition 1997). Oxford: Blackwell

Cliteur, P. (2016). *Bardot, Fallaci, Houellebecq en Wilders. Gerechtelijke vervolging van religiekritiek en vreemdelingenvrees*. Groningen: De blauwe tijger

Duyvendak, JW (2017), *Thuis. Het drama van de sentimentele samenleving*. Amsterdam: AUP

Kleijwegt, M. (2015). *2 werelden, 2 werkelijkheden: een verslag over gevoelige maatschappelijke kwesties in de school*. Den Haag: Ministerie van OCW

Klooster, E., S. Koçak, M. Day & H. Jonkman (2017). *Gedeelde toekomst. Toekomstoriëntatie van Nederlandse (migranten) jongeren*. Utrecht: Verwey-Jonker/KIS

Ministerie van SZW (2014). *Kernwaarden van de Nederlandse samenleving*. Den Haag

Colofon

Financier: Ministerie van Sociale zaken en Werkgelegenheid
Auteurs: Prof. dr J.C.J. Boutellier
S. de Winter-Koçak. MSc
M. Day. MSc.
drs. A. Hamdi
M. van Vugt
Uitgave: Kennisplatform Integratie & Samenleving
p/a Kromme Nieuwegracht 6
3512 HG Utrecht
T (030) 230 3260

De publicatie kan gedownload worden via de website van het Kennisplatform Integratie & Samenleving: <http://www.kis.nl>.

ISBN 978-90-5830-909-9

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2018.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.
The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

KENNISPLATFORM INTEGRATIE & SAMENLEVING

Kennisplatform Integratie & Samenleving

Kennisplatform Integratie & Samenleving is een programma van het Verwey-Jonker Instituut en Movisie, gefinancierd door het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. KIS doet onderzoek, adviseert en biedt praktische tips en instrumenten over vraagstukken rond integratie, migratie en diversiteit. Deze informatie wordt actief gedeeld met beleidsmakers bij gemeenten en andere overheidsinstellingen,

politici, professionals werkzaam bij maatschappelijke organisaties, migrantenorganisaties en het bedrijfsleven. Doel van het programma is een fundamentele bijdrage te leveren aan een pluriforme en stabiele samenleving.

In het Kennisplatform worden in 2018 diverse onderzoeksprojecten uitgevoerd die betrekking hebben op de integratie en participatie van (nieuwe) vluchtelingen in de Nederlandse samenleving, (zie <http://www.kis.nl>)

Kennisplatform Integratie & Samenleving is een programma van het Verwey-Jonker Instituut en Movisie

T 030 230 32 60 E info@kis.nl I www.kis.nl

